श्रीगणेशाय नमः ।

विधिरसायनम् ।

श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितम् ।

उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशम्
धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः ।
यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः
श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥ १ ॥

जन्मस्थेमलयं समस्तजगतां यस्यैव लीलायितं
यस्मिन्नायतते भवस्थिरमहापाशच्छयः प्राणिनाम् ।
तद्ब्रह्मादिभिरप्यगम्यविभवं विश्वाधिकं शाश्वतं
साम्बं ब्रह्म रसालमूलरसिकं पश्येयमन्तर्दृशा ॥ २ ॥

यत्कुमारिलमतानुसारिणा
निर्मितं विधिरसायनं मया ।
पद्यरूपमनतिस्फुटाशयं
तत्सुखावगतये विविच्यते ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रकरणाविघ्नसमाप्तये सूत्रकारस्य महर्षेरनुस्मरणरूपं मङ्गलमाचरन्नेव प्रकरणारम्भं[1] तावदाक्षिप्य समाधत्ते ।

---

[1] शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चित इति प्रकरणलक्षणम् ॥

विख्याता मुनिवर्यसूत्रेषु विधा
स्तिस्रो विधिस्रोतसाम्
आचार्यैर्विशदं विविक्तविषया-
स्ताश्च व्यवस्थापिताः ।
किं तत्रास्ति विचार्यमार्यमथिते
मार्गे निसर्गोज्ज्वले
नानोदाहरणैस्तु ताः
प्रविशदीकर्त्तुं प्रवर्त्तामहे ॥ १ ॥

मुनिवर्यस्य भगवतो जैमिनेः सूत्रेषु विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् । नियमार्थो वा श्रुतिरुच्यते । परिसंख्या इत्येवमादिषु त्रयो विधिप्रकाराः प्रसिद्धाः । अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चेति । ते च भट्टपादैः परस्परासंकीर्णविषयतया स्पष्टमेवोपपादिताः । तत्र स्वत एव निरवद्ये ग्रन्थकारैश्च बहुभिर्निष्कर्षं प्रापिते ऽपूर्वविध्यादिविभागे नूतनं किंचिद्विचारणीयं नास्त्येव यद्यप्येवं तथाप्यपूर्वविध्यादीनां द्वादशस्वप्यध्यायेषु विप्रकीर्णैरिहापूर्वविध्यादिलक्षणविचारव्याजेन तत्रतत्र प्रदर्शनीयैरुदाहरणविशेषैस्तमेवार्थमतिस्पष्टीकर्त्तुं प्रकरणमिदमारभ्यत इत्यर्थः । अथ,

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

इति श्लोकेनाचार्यैरपूर्वविध्यादीनां लक्षणमुखेन विभागः कृतः । तत्र व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्रापूर्वविधिः । एतदभावे हि दर्शपौर्णमासिकेषु व्रीहिषु प्रोक्षणं कथमपि न प्राप्नोति व्रीहीनवहन्तीति नियमविधिः । एतदभावे पुरोडाशार्थमुपात्तेषु व्रीहिषु तुषविमोके लोकसिद्धकारणत्वोपदाक्षिप्ततया ऽवघातः प्राप्नोत्येव किं तु लोकसिद्धकारणत्वाविशेषात्कदा चिन्नखविदलनमपि प्राप्नोतीति पाक्षिकी तस्याक्षेपतः प्राप्तिः । इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति परिसंख्याविधिः । एतदभावे ऽप्यगृभ्णन् रशनामिति लिङ्गादग्निचयनप्रकरणाम्नातो मन्त्रस्तत्राश्वरशनाग्रहणे नियतमेव प्राप्नोति किं तु लिङ्गाविशेषात्तत्र गर्दभरशनाग्रहणे ऽपि प्राप्नोतीति तत्र चान्यत्र च प्राप्तिः । यद्यपि नियमपरिसंख्योदाहरणयोः पाक्षिकी नियता च प्राप्तिर्वस्तुतो नास्त्येव तुषविमोकेन कार्येणाक्षिप्ततया ह्यवघातस्य पाक्षिकी प्राप्तिर्वक्तव्या आक्षेपात्प्रागेव व्रीहीनवहन्तीति प्रत्यक्षशास्त्रं झटिति प्रवर्त्तते तदनन्तरं प्रत्यक्षशास्त्रसिद्धेनैकेनोपायेन नैराकाङ्क्षादनियतोपायाक्षेप एव न प्रवर्त्तते । एवं प्रत्यक्षशास्त्रेणाश्वरशनाग्रहणे झटिति विनियुक्तस्य मन्त्रस्य तेनैव नैराकाङ्क्षाद्रशनाहत्वसाधारण्येन लैङ्गिकविनियोगक-

---

१ तुषविमोकाक्षिप्ततयेत्यर्थः ।

ल्पनं न प्रवर्त्तते । एवं च नियमपरिसंख्ययोरप्यपूर्वविधिवद्वस्तुतो ऽत्यन्ताप्राप्त एव विषयस्तथापि नियमपरिसंख्याशास्त्रयोरप्रवृत्तौ अर्थाक्षेपेण नखविदलनस्यापि कदाचित्प्राप्त्यावघातस्यापि पाक्षिक्येव प्राप्तिः स्यात् । मन्त्रस्य लिङ्गाविशेषेण गर्दभरशनाग्रहणे ऽपि विनियोगः स्यात् । तयोः प्रवृत्तौ त्वाक्षेपमन्त्रलिङ्गावतारप्रतिबन्धद्वारावघातस्य नियतता मन्त्रस्य गर्दभरशनातो निवृत्तिश्च लभ्यत इति नियमपरिसंख्याविध्योः प्रवृत्तावपूर्वविध्यविशेषे ऽप्याक्षेपमन्त्रलिङ्गावतारप्रतिबन्धद्वारा ऽवघातनियमेन गर्दभरशनायां मन्त्रवर्जनेन च फलवत्त्वात्फलतो नियमपरिसंख्याव्यपदेश इत्यपूर्वविधितस्तयोर्भेदः । यद्यपि नियमे नखविदलनादिनिवृत्तिः परिसंख्यायां गर्दभरशनादिनिवृत्तिरितीतरनिवृत्तिलाभ उभयत्राप्यविशिष्टः । अवघातेनैव तुषविमोकः कार्यः अश्वरशनायामेव मन्त्रः कार्य इत्येवकारेण फलविवरणमप्यविशिष्टं तथाप्यवघातशास्त्रेणावघातनियमस्याक्षेपतो ऽवघाताऽप्राप्यव्रीह्यंशेष्ववघातप्रापणरूपस्याकरणे उपायान्तरसाधारण्येनाक्षेपेणापातत उपायान्तरस्य निराकर्तुमशक्यतया तन्निवृत्त्यसम्भवेन नियमस्य प्रथमोपस्थितत्वाद्विधेयगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्चाप्राप्तांशप्रापणरूपो नियम एव फलम् । उपायान्तरनिवृत्तिस्तु चरमोपस्थितत्वादविधेयगतत्वेन विप्रकृष्टत्वाच्च तदनुनिष्पादिनी न फलम् । परिसंख्योदाहरणे तु द्वयोरपि नित्यप्राप्तिसंभवेन स्वरूपप्राप्तेर्नियमस्य वा फलत्वायोगादितरानिवृत्तिरेव फलम् । एवं नियमपरिसंख्याविध्योः फलभेदे

स्थिते सति एवकारेण फलविशेषणमेकत्वायोगव्यवच्छेदा-
र्थमन्यत्रा ऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति विशेषो द्रष्टव्यः॥१॥

एवमाद्यश्लोकार्थं मनसि निधाय तत्र कांश्चिद-
र्थानाक्षेपसमाधानाभ्यां विचारयितुं तदुक्तमपूर्वविधि-
लक्षणं तावदाक्षिपति ॥

अत्यन्ताप्राप्तियुक्तो विधिरिति-
विषये सप्तमी वर्ण्यते चेत् अ-
व्याप्तिः प्राप्तियुक्तं विषयमुपग-
तेष्वग्निविध्यादिषु स्यात् ॥ अ-
ग्रे हृष्टैव सप्तम्यविषमगतये यो-
ज्यते चेत् द्व्यनीकाभाजोरग्र-
त्वविध्योः प्रथमपदजुषोः स्या-
त्तदा ऽव्याप्तिदोषः ॥ २ ॥

अत्यन्तमप्राप्ते विधिरित्यपूर्वविधिलक्षणमयुक्तम् । तत्र
ह्यप्राप्त इति विषयसप्तमी, सति सप्तमी वा स्यात्, आद्ये
यो विधिविषयत्वेनान्वेति तस्यैवाप्राप्तिर्वक्तव्या द्वितीये
विधिविषयस्य प्राप्तिसत्त्वेऽपि तदन्यस्य यस्य कस्यचिदप्रा-
प्त्या लक्षणमुपपद्यत इति विशेषः। तत्र विषयसप्तमीप-
क्षे विधिविषयत्वेनाभिमतस्य सर्वथा ऽप्राप्तिर्विवक्षिता उ-
द्देश्यसम्बन्धित्वेन वा । आद्ये "य एवं विद्वानग्निं चिनुते"

"अग्निहोत्रं जुहोति""दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्य"मित्यादिविधिभिः स्वरूपेण प्राप्तानामग्न्यग्निहोत्रप्राजापत्ययागादीनां क्रतुनिमित्तफलादिसम्बन्धार्थेषु "अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति""यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति""चित्रया यजेत पशुकाम"इत्यादिविधिषु लोकतः स्वरूपेण प्राप्तानां राजसूयादिसम्बन्धार्थेषु "अक्षैर्दीव्यती"त्यादिविधिषु चाव्याप्तिः स्यात् । द्वितीये वैकृतेष्वग्निविधिष्वतिग्राह्यविधिषु चाव्याप्तिः स्यात् । तथा हि"य एवं विद्वानग्निं चिनुत" इति प्रकृत्य श्रूयते"अथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेणे"त्यादि । तत्राग्निं चिनुत इति चयनेनाग्निं संस्कुर्यादित्यर्थः । चयननिष्पादिते स्थण्डिले ऽग्निं स्थापयेदिति यावत् । स्थण्डिलनिष्पादकस्य चयनस्य साक्षादग्निसंस्कारकत्वायोगादथातो ऽग्निमित्यादेश्चयननिष्पादिते स्थण्डिले आहवनीयाग्निस्थापनानन्तरं तस्मिन्नग्नावग्निष्टोमादिभिर्यजेतेत्यर्थः । तथातिग्राह्या नाम केचन ग्रहाः तानधिकृत्य श्रूयते उक्थ्ये गृह्णीयाद्विश्वजिति ग्राह्या इत्यादि । तत्राग्निस्तावत्प्रकृतावप्यस्ति । अग्निष्टोमेनानुयजन्तीति विधानात् । न च प्रकृतेः प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधात्तत्रानारभ्य विहितो ऽग्निर्न निवेष्टुमीष्ट इति तत्राग्निष्टोमपदं विकृत्यग्निष्टोमपरं स्यादिति वाच्यम् । प्रकरणेन वाक्यबाधायोगात् । न च यथा सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतं साप्तदश्यं प्राकरणिकपाञ्चदश्यावरोधात्प्रकृत्योर्दर्शपूर्णमासयोर्निवेशमलभमानं मित्रवि-

न्दादिविकृतिगामिजातमेवमग्निरपि स्यादिति वाच्यम् । सान्तदृश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसंबन्धो वाक्येनावगम्यते क्रतुसंबन्धस्तु तस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थमव्यभिचरितक्रतुसंबन्धिसामिधेनीलिङ्गेन क्रतुं हृदयमागमय्य कल्पयितव्यः । पान्तदृश्यस्य तु प्रकरणवशात्तत एव बुद्धौ विपरिवर्तमानेन क्रतुना संबन्धः कृत इति युक्तमेव तत्र प्राकरणिकस्य बलवत्वम् । इह तु अग्निष्टोमशब्दः क्रतुमेवाभिधत्त इति तत्संबन्धे वाक्येन कृते प्रकरणेन बाधो न युक्तः । तस्मादनारभ्याधीतो ऽप्ययमन्याधारस्थविहिलक्षणो ऽग्निः प्रकरणाम्नातयोत्तरवेद्या विकल्पितः प्रकृतौ निविशत इत्यस्ति तत्र स्थापनेन संस्कृत आहवनीयाग्निः प्रकृतौ । एवमतिग्राह्या अप्युपलक्षणं वा एतदुक्तस्य यदतिग्राह्या इति प्रकृतौ विहिताः सन्ति प्रकृतौ सन्तस्त्वाग्न्यतिग्राह्याः सर्वासु विकृतिष्वतिदेशेनैव प्राप्नुवन्तीति कासु चित्तेषां श्रवणं न तत्प्राप्त्यर्थं किं तु तदाश्रितगुणकामप्राप्त्यर्थम् । अग्न्याद्याश्रिता हि गुणकामाः श्रूयन्ते । "श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम" इत्यादयस्ते चोदकान्न प्राप्नुवन्ति । अङ्गस्य हि सतश्चोदकात्कथंभावाकाङ्क्षाकल्प्यात्प्राप्तिः न त्वङ्गाश्रितानां फलार्थगुणानां । तथा निर्णीतं चाष्टमाध्याये गुणकामेष्वाश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् निवृत्तिर्वा कर्मभेदादितिपूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्याम् । एवं चाग्न्यतिग्राह्याणां प्रकृतौ कासु चिद्विकृतिषु च उपदेशेन तासां प्रकृतेश्च सामानविध्ये सति तदाश्रिताः फलार्थगुणाः प्रकृताविव तासु विकृतिष्वपि प्राप्नुवन्ति । न च प्रकृतावनेकत्तर-

वेद्या सह विकल्पितत्वात्कासु चिद्विकृतिष्वग्न्युपदेशस्त-न्नियमार्थो ऽस्त्विति वाच्यम् । अनारभ्याधीतमग्निं प्रकृत्याग्निष्टोमेनेत्यादिवाक्यैस्तस्य प्रकृतिविकृतिरूपक्रतुसंबन्धः क्रियते न तु तत्तत्क्रतुप्रकरणे । ततश्च विकृतिष्वाग्न्युपदेशस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायामग्निप्रकरणाम्नाततया सन्निहितानां तदाश्रितगुणकामानां प्रवृत्तिः प्रयोजनमित्येवं कल्पयितुमुचितं नत्वसन्निहितत्तद्विकृतिप्रकरणाव्यवस्थिताच्चोदकगणात्प्राप्तयोरुत्तरवेद्याग्न्योः पाक्षिकत्वप्रसक्त्यपेक्षस्तन्नियमः प्रयोजनमिति कल्पयितुमुचितम् । न च वाच्यमुत्तरे ऽहनि द्विरात्रस्य गृह्यत इति सर्वेषां द्विरात्राणामतिरात्रसंस्थे द्वितीये ऽहनि षोडशिग्रहनियमविधिस्तत्तद्द्विरात्रप्रकरणाव्यवस्थितचोदकगणप्राप्तेन षोडशिग्रहाभावेन षोडशिग्रहस्य पाक्षिकत्वप्रसक्त्यपेक्षो दृष्टस्तथेहापि स्यादिति तत्र सन्निहितप्रयोजनालाभेनागत्या तथा कल्पनात् इह सन्निहितबुद्धिविपरिवर्तमानप्रयोजनसम्भवे दूरस्थितं बुद्धावविपरिवर्त्तमानं विप्रकलितानेकचोदकानुसन्धानसापेक्षमर्थं हृदयमागमय्य प्रयोजनकल्पनानौचित्यात् एतेन[1] द्विरात्रादिषु चोदकेन प्राप्तानामङ्गान्तराणां निवृत्त्यर्थं द्विरात्रादिष्वग्निरेव नाङ्गान्तराणीति वा द्विरात्राद्यतिरिक्तविकृतिषु चोदकात्प्राप्तस्याग्नेर्निवृत्त्यर्थं द्विरात्रादिष्वेवाग्निर्नान्यासु विकृतिष्विति वा परिसंख्याविधिरस्त्वित्यपि शङ्का निरस्ता प्रकरणसन्निधापितप्रयोजनसम्भवे द्विरात्रादिचोदक पर्यालोचनालभ्यस्य

१ वक्ष्यमाणेन प्रकरणेत्यादिहेतुना शङ्का निरस्तेत्यन्वयः ।

विकृत्यन्तरचोदकपर्यालोचनालभ्यस्य वा प्रयोजनत्वकल्पनायोगात् । प्रकृति समानविधानस्य चोदकप्राऽप्तपरिसंख्यात्वानुपपत्तेश्च । तथा हि न तावदङ्गान्तरपरिसंख्योपपद्यते । सा हि गृहमेधीयपञ्चमपक्षन्यायाच्चोदकप्राप्तपरिसंख्या वा स्यात्तदष्टमपक्षन्यायाच्चोदकपरिलोपकत्वेनाप्राप्तपरिसंख्या वा । नाद्यः । वैकृताग्निविधानकाल एव प्राकृताग्निविधेर्निष्पद्यमानतया तत्पूर्वकस्याग्न्यङ्गान्तरसाधारणस्य चोदकस्य तदानीमात्मलाभाभावेन ततः प्राप्त्यभावात् । प्राप्तपरिसंख्यात्वे स्वार्थत्यागः परार्थग्रहणं प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयापत्तेश्च । प्रागेव चोदकतः प्राप्तत्वे ह्यग्निर्न विधातव्यः चोदकतः प्राप्तानि त्वङ्गान्तराणि स्वयमेव न निवर्त्तन्त इति प्रतिषेध्यानि । अतो वैकृताग्निश्रवणस्याग्निविधिरूपस्वार्थपरत्वं त्यक्तव्यम् अङ्गान्तरनिवृत्तिरूपपरार्थलक्षकत्वं चाङ्गीकरणीयं । चोदकप्राप्तानि चाङ्गान्तराणि बाधितव्यानि । यदि हि रशनादानपरिसंख्याविधिवदप्राप्तपरिसंख्या स्यात्तदैव विधिश्रवणस्य प्रागप्राप्तस्वार्थविधायकस्य तेनैव नैराकाङ्क्ष्यमापाद्य ग्राह्यपरिसंख्येयसाधारणप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया फलतः परिसंख्यात्वमिति त्रैदोष्यं नोपपद्येत । अप्राप्तपरिसंख्येति द्वितीयपक्षोऽपि नोपपद्यते । गृहमेधीये ह्याज्यभागौ यजतीति दार्शपौर्णमासिकयोराज्यभागयोश्चोदकात्सम्भवत्प्राप्तिकयोः पुनः श्रवणं क्लृप्तोपकाराऽऽज्यभागसंबन्धेन गृहमेधीयप्रयोगविधेर्नैराकाङ्क्ष्यमापाद्य चोदककल्पनाप्रतिबन्धकत्वेन गृहमेधीयस्य प्रकृ-

त्तिराहित्यरूपापूर्वतापरमित्यङ्गीकृतम् । न चेह प्रकृताव-ग्निविधेः कृत्स्नोपकारतास्ति । प्राकृताग्निविधेरपि वै-कृताग्निविधानकाल एव निष्पद्यमानत्वात् । अत एव क्रत्वन्तरपरिसंख्येति पक्षो ऽपि नोपपद्यते द्विरात्रा-दिष्वग्निविधानसमये तत्समर्थविधानस्य प्राकृतस्या-ग्नेर्विकृत्यन्तरे चोदकतः प्राप्त्यभावात् । न च तत्रा-प्राप्तपरिसंख्यात्वं शङ्कितुं शक्यम् द्विरात्रादिष्वग्निविधा-नेन विकृत्यन्तरप्रयोगविधीनां नैराकाङ्क्ष्यापादनासम्भ-वात् । न च चोदकसत्त्वे कासु चित्पुनः श्रवणं व्यर्थं मा-भूदिति अग्निविषये चोदकाभावज्ञापकं सदर्थतः परि-संख्या स्यादिति वाच्यम् । अन्यक्रत्वन्तरसाधारणस्य चो-दकस्य निवारयितुमशक्यत्वात् अग्निमात्रे प्रत्येकं चोद-काभावात् । तस्मात्प्रकृतौ विकल्पितमग्निं यथा प्रकृत्ये-व द्विरात्रादिषु विदधानानां द्विरात्रादिष्वङ्गान्तराणि विकृत्यन्तरेष्वग्निं चापरिसङ्ख्यातानां वैकृतानामग्नि-विधीनामतिग्राह्यविधीनां च गुणकामप्राप्तिरिव प्रयो-जनं तथा व्यवस्थापितं चाग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदे-शादप्रवृत्तिरिति दाशमिकाधिकरणे ततश्चातिदेशप्राप्त-विषयत्वेनाप्राप्तविषयत्वाभावात्तेषु लक्षणस्याव्याप्तिः । न च ते माभूवन्नपूर्वविधय इति वाच्यम् । अप्राप्तांश-परिपूरणेतरनिवृत्तिफलरहितानामप्राप्तगुणकामप्राप्ति-फलानां तेषामपूर्वविध्यन्तर्भावावश्यम्भावादन्यथा तेषां नियमपरिसंख्ययोरप्यनन्तर्भावेन विधित्रैविध्यभङ्गापत्तेः । नन्वस्तु सतिसप्तमीति द्वितीयः पक्षः । नियमः पाक्षिके-सतीत्यत्रोतनसप्तम्यवैरूप्यलाभात् । तथा सति नोक्ता-

व्याप्त्यवकाशः । न च दाघ्यमन्त्रादिविधिषु विधिविषयस्य प्राप्तत्वेऽपि श्येनाकृत्यादिगुणो न प्राप्त इति लक्षणाव्याप्तिपरिहारं मन्यसे तद्भ्रान्तिविलसितं तस्यापि "श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम" इत्यादिवाक्यैः स्वरूपेण स्वस्वोद्देश्यस्वर्गादिसंबन्धित्वेन च प्राप्तत्वादिति । ततोऽप्यन्यस्य यस्य कस्यचित्सम्भावितासप्राप्तिमादाय लक्षणानुगमनोपपत्तेः । लक्षणीयविध्युद्देश्यसंबन्धित्वेनाप्राप्तिविवक्षायां तस्याप्यप्राप्तिसम्भवाच्च । न च्छन्दोविकृतिसंबन्धोपदेशाभावे तदाश्रितगुणकामानां विकृतिमध्ये ऽनुष्ठानप्रसक्तिरस्तीति चेत् । उच्यते यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रानुशिष्टया सतिसप्तम्या यस्याप्राप्तिर्विधिप्रवृत्तावुपलक्षणत्वेन निर्दिष्टा तत्प्राप्तिफलकत्वपर्यन्तलक्षणमिति विवक्षितं, न वा । तदविवक्षायां हन्त्यादिनियमविधिष्वतिव्याप्तिप्रसङ्गः । दार्शपौर्णमासिककृत्स्नाङ्गकलापोपदेशोपजीविपाशुकचोदकाधीनप्रसक्त्यपेक्षे "न तौ पशौ करोती" त्याज्यभागनिषेधे उक्तचोदकाधीनप्रयाजादिप्राप्त्यपेक्षे "एकादशप्रयाजान्यजती" त्यादिशास्त्रविहिते प्रयाजैकादशत्वादिगुणे च स्वस्वोद्देश्यमप्राप्त एवाज्यादिधर्मे विलापनादौ प्रकृतविध्युद्देश्यमप्राप्ते एव व्रीहीनवहन्तीत्यादिनियमविधिप्रवृत्तेः । अतस्तत्परिहाराय तत्प्राप्तिफलकत्वपर्यन्तमवश्यं विवक्षणीयम् । तथा सति च्छन्दोकाभाजोरादयोरत्राविध्योरव्याप्तिः । तथा हि द्वादशाहे छन्दोकाम्नाता । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहुरग्रेतरेषां नवानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथशुक्राग्रमथाग्रय-

ग्राग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति । अनेतेषां नवानामग्राग्रताख्यनीका इत्युच्यन्ते । त्रयाणामैन्द्रवायवाग्रशुक्राग्रयणाग्रताद्रूपाणामनीकानां समाहार इति व्युत्पत्तेः । अत्र त्र्यनीकायामाद्ये ऽहनी रथन्तरबृहत्सामनी । तथा च तयोरैन्द्रवायवाशुक्राग्रते प्रकृतितो ज्योतिष्टोमादेव प्राप्नुतः । ज्योतिष्टोमे "यदि रथन्तरसामा सोमस्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति" रथन्तरसामत्वेन बृहत्सामत्वेन च निमित्तेन तयोरग्रतयोर्विहितत्वात् । एवमतिदेशप्राप्तयोरपि[१] विधानमनैमित्तिकत्वार्थं तस्य प्रयोजनं तद्विकृतिष्वसत्यपि रथन्तरबृहत्सामत्वे निमित्ते ऐन्द्रवायवशुक्राग्रत्वप्राप्तिः । तद्यथा गर्गत्रिरात्रे द्वितीयमहर्वामदेव्यपृष्ठं तत्र बृहत्सामत्वाभावे ऽप्यनैमित्तिकी शुक्राग्रता द्वादशाहतोऽतिदेशात्प्राप्नोति । तदेतत्सर्वं त्र्यनीकायां त्र्यायोक्तव्यास्थानं गुणार्थं स्यादिति दाशमिकाधिकरणे निरूपितम् । एवं च सत्यैन्द्रवायवशुक्राग्रताद्रूपे विधेये प्रकृतविध्युद्देश्यं द्वादशाहिकमाद्यमहर्द्वयमप्राप्ते सति तत्र तत्प्राप्त्यर्थमैन्द्रवायवशुक्राग्रताविध्योः प्रवृत्तिर्न भवतीत्यनिवार्या तयोरव्याप्तिः । तथा गवामयने आद्ययोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रत्वविधौ श्रूयेते तयोरप्यव्याप्तिस्तथाहि गवामयने ऽप्युक्तरूपा त्र्यनीका सा चैकषष्ट्यधिकत्रिशतसुत्यात्मकस्य गवामयनस्य पूर्वस्मिन्पक्षस्याशीत्युत्तरशतसुत्यात्मके तद्वान्तरप्रकरणबलादङ्गत्वेन निविशते । एकया च त्र्यनीकया पूर्वपक्षो न पूर्यत इत्याव-

त्र्यनीका सा तदावृत्तिश्च द्वेधा सम्भवति दण्डकलितवदावृत्तिः स्वस्थानविवृद्धिश्च। यथा चेलमाने कार्त्स्न्ये कश्चित्कृत्स्नं मानदण्डं निवेश्य तदनन्तरदेशे ऽपि कृत्स्न एव मानदण्डो निवेश्यते। एवं प्रथममहरैन्द्रवायवाग्रं द्वितीयं शुक्राग्रमित्येवं प्रकारेण कृत्स्नां त्र्यनीकामनुष्ठाय तथैव सा पुनः पुनरनुष्ठीयते चेत्पूर्वोक्तान्यपक्षासि विंशतिवारं त्र्यनीकाया दण्डकलितवदावृत्तिर्भवति। अथ पूर्वपक्षो नवधा विभज्य आद्ये विंशतिसंख्यात्मके भागे ऐन्द्रवायवाग्रता द्वितीये भागे शुक्राग्रतेत्येवमेकवारमेव सानुष्ठीयते चेत् तदन्तर्गता स्वस्थानएव विवृद्धिः। यद्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्यादावहश्शब्दो विवक्षितं तदा दण्डकलितवदावृत्तिर्भवति। अहरपूर्वप्रयुक्ताश्च तत्तदग्रता भवन्ति। तदविवक्षायां तु स्वस्थानविवृद्धिर्भवति। अहः संघातरूपपक्षभागगतास्त्वग्रता अहर्धर्मत्वाभावाद्गवामयनिकपरमापूर्वप्रयुक्ता भवन्ति। एवं स्थिते दाशमिके एकादशिनीवत् त्र्यनीकापरिवृत्तिस्यादित्यधिकरणे ऽहःशब्दस्य श्रूयमाणत्वाद्दण्डकलितवदावृत्तिरितिपूर्वपक्षं कृत्वा प्रथमभागस्योद्दिश्यमानस्यान्हो अन्ह उद्दिश्यमानस्य प्राथम्येन वा विशेषणायोगाद् ग्रहैकत्ववदेकत्वमविवक्षितं कृत्वा प्रथममहरिति चोदृदेष्टव्यम्। तत्राङ्गवद्देशेऽङ्गां धर्मा उपदिष्टाः स्युरित्यर्थेति निर्देशानुपपत्तिः। अतः प्रथममैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमित्येतावदेव विवक्षितम्। अहःशब्दस्तु द्वादशाहिकत्र्यनीकायां प्रथमादिभागानां वस्तुगत्या ऽह्नोरूपत्वादनुवादः गवामयनिकत्र्यनीकायामहः संघातपरो ऽनुवादः। त-

स्वाख्यानविद्भिरिति सिद्धान्तितम् । एवं च त्र्यनीका-
विधिबलादैन्द्रवायवाग्रतायामङ्गाभावायां विमतौ तद-
न्तर्गतयोराद्ययोरह्नोः पुनरैन्द्रवायवाग्रत्वविधानं तत्तदह-
रपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्ध्यर्थं तत्फलं तत्तद्विकारेष्वेकाहक्रतुषु र-
थन्तरसामत्वाभावे ऽप्यैन्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तिरिति प्रतिपा-
दितं तन्त्ररत्ने । ततश्च तयोरप्यैन्द्रवायवाग्रत्वविध्योरनि-
वार्यैवाव्याप्तिः । न चात्रोदाहृतेषु विधिषु विधेयानाम-
ग्रतानामुद्देश्येषु द्वादशाहिकगवामयनिकेष्वहःसु चो-
दकत्र्यनीकोपदेशाभ्यां प्राप्तिसत्त्वे ऽपि तदन्येषां केषां
चिदप्राप्त्या तेषु लक्षणं समर्थनीयमिति शङ्कितुं शक्यम् ।
तेषां विधीनां तत्प्राप्तिफलकत्वाभावात् । अत्र विषय-
सप्तमीपक्षे विकल्पद्वयस्यापि दूषणमव्याप्तिः प्राप्तियुक्त-
मित्यादिना दर्शितम् । तत्राद्यविकल्पदूषणे अग्निर्विधि-
शब्देन प्रकृतिविकृतिसाधारणामग्नेः क्रतुसंबन्धविधि-
मात्रं ग्राह्यम् । आदिशब्देन चाग्निहोत्रप्राजापत्ययाग-
विदेवनादिविधिर्ग्राह्यः । द्वितीयविकल्पदूषणे ऽग्निवि-
धिशब्देनाग्नेर्विकृतिसंबन्धविधिर्ग्राह्यः । आदिशब्देन त्व-
तिग्राह्यविधिः । सतिसप्तमीपक्षे तत्प्राप्तिफलकत्वावि-
वक्षायां यद्दूषणं तत्पञ्चमश्लोके प्रदर्शयिष्यमाणत्वा-
दिह न प्रदर्शितं तद्विवक्षायां यदव्याप्तिद्वयं तत्त्र्यनीका-
भाजोरित्यादिना दर्शितम् । तत्राद्याव्याप्त्युदाहरणे त्र्य-
नीकाभाजोर्द्वादशाहिकत्र्यनीकान्तर्गतयोरैन्द्रवायवाग्र-
त्वशुक्राग्रत्वविध्योरव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयाव्याप्त्युदा-
हरणे यत्र गवामयनिकी त्र्यनीका तत्रैव स्वयं प्रव-
र्तमानतया त्र्यनीकाभाजोरैन्द्रवायवाग्रताविध्योरव्या-

प्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत्सतिसप्तमीपक्षे प्रथमविकल्पे उद्भावितमिदमव्याप्तिद्वयं न प्रसज्यते तथा हि द्वादशाहव्यनीकान्तर्गतमग्रताद्वयं परमापूर्वसाधनत्वोपहितयोराद्ययोरन्होर्विधीयते । न च तथाभूतयोस्तयोः प्रकृतितस्तदग्रताद्वयं प्राप्तं किं तु अवान्तरापूर्वसाधनत्वोपहितयोरेव द्वादशानां सोमयागानामेकफलावच्छिन्नानां सहानुष्ठानेऽपि प्रतिसोमयागं चोदकस्य पृथक् प्रवृत्तेः । तथा गवामयनिकयोराद्ययोरन्होरवान्तरापूर्वसाधनत्वोपहितयोरैन्द्रवायवाग्रताद्वयं विधीयते । न च तथाभूतयोस्तत्प्राप्तं किं तु परमापूर्वसाधनत्वोपहितयोरेव । इदं च तत्तदव्याप्त्युद्भावनस्थले स्पष्टीकृतम् । तथा चोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणाप्राप्तिसत्वादुद्भाविताव्याप्त्योर्नीवकाश इत्याशङ्क्याह ।

अप्राप्तिं प्राप्तिभाजामपि यदि परमावान्तरापूर्वकृत्वव्यावृत्तोद्देश्यधर्मैः सृजसि विघटयन्नेनमव्याप्तिदोषम् । तस्मादादाय लक्ष्मच्चयकृतिनिहितं स्यादतिव्याप्तिवत्त्वं व्रीह्युद्देशो ऽपि हन्तौ नियमविधिपदे खल्वपूर्वावलीढः ॥ ३ ॥

यत्त्वव्याप्तिं परिहर्तुं प्राप्तानामप्यगृतानामपूर्वविशेष-साधनत्वोपाधिभेदेनाप्राप्तिं लक्षणार्थत्वेन कल्पयन्ति त-दा केषां चिदेव प्रसिद्धानामपूर्वविधीनां संग्राहकमिदं लक्षणमुक्तमिति लक्ष्यसंकोचविवक्षया सुपरिहरादव्या-प्तिदोषादादाय लक्षणहानिकरस्य नियमविध्यतिव्या-प्तिदोषव्याघ्रस्य वदने इदं लक्षणं त्वया निहितं स्यात् ।

व्रीहीनवहन्तीति नियमविधावपि व्रीहीणामपूर्वसाधन-त्वोपहितानामेवोद्देश्यतया उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणा-प्राप्तिसत्त्वात् । तत्र हि द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणामवघात-साध्यत्वमस्ति प्रागेव सिद्धत्वात् नापि व्रीहीनवहन्तीति लौकिकव्रीह्यवहननानुवादवाक्य इवात्र तुषविमोकवि-शिष्टत्वेन रूपेण तत्साध्यत्वं द्वितीयार्थ इति वक्तुं शक्यम् । विदलनेनापि सम्भवति तस्मिन्नत्र विवक्षितस्यावघातनि-यमस्यानुपयोगात् । तस्मादपूर्वसाधनत्वाकारेणैव तेषां तत्साध्यत्वं वाच्यम् । न च यथाग्नीनादधीतेत्यत्राग्नीनां स्वरूपेणाधानसाध्यत्वं तथेहापि स्यादिति वाच्यम् । तत्र "आहवनीये जुहोति" "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति" "दक्षि-णाग्नावन्वाहार्यं पचतीति" वाक्यान्तरैर्होमादिषु वि-नियुक्तानां संस्कारविशेषविशिष्टाग्निरूपाणामाहवनीया-दीनां साधनाकाङ्क्षायामाधानविधानात् । तेषां संस्कार-विशेषावच्छिन्नत्वेन रूपेणाग्निपदोपात्तानामाधानसाध्य-ता युक्ता । न चेह व्रीहयः संस्कारविशिष्टाः क्रतौ वि-नियुक्ताः येनावहननवाक्येऽपि तेषां तद्विशिष्टतयोपादा-नात् तेन रूपेणावहननसाध्यता युक्ता स्यात् । व्रीहिभि-रिति जातिमात्रेण हि व्रीहयः क्रतौ विनियुक्ताः ।

न चात्र सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गः[1] कल्पयितव्यः अपूर्वसाधनत्वलक्षणामात्रेण प्रधानद्वितीयाश्रुतिनिर्वाहे आकाङ्क्षितदृष्टफलत्वे नियममात्रविषयतया विधिलाघवे च सम्भवति द्वितीयाश्रुतिबाधस्यानाकाङ्क्षितादृष्टफलकल्पनस्यात्यन्ताप्राप्तिप्रापकापूर्वविधिगौरवाभ्युपगमस्य[2] चायुक्तत्वात् । न चैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणायामाज्यसान्नाय्यजुहूस्रुवादीनामप्यवघातप्रसङ्गः । व्रीहीणां ह्यवगतमपूर्वसाधनत्वं लक्षणीयम् । तेषां चाग्नेयाद्यपूर्वसाधनत्वं तण्डुलनिर्वृत्त्यादिद्वारकं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिशास्त्रेणावगतमिति तल्लक्षणायां यवसाधारण्यमात्रलाभे ऽपि क्वाप्यनातिप्रसङ्गः तथैवावश्यलक्षणीयमवघातस्य दृष्टफलत्वनिर्वाहाय । तदेतत्सर्वं तेषामर्थेन संबन्ध इति तार्त्तीयाधिकरणे द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगादिति नावमिकाधिकरणे च स्पष्टमिति भावः ॥ २ ॥ एवं प्राप्तानामपि रूपभेदाश्रयणेनाप्राप्तिमपेक्ष्य लक्षणानुगमने व्रीहिपदलक्षिताकाराश्रयणेनावघातनियमविधावतिव्याप्तिरुक्ता इदानीं शक्याकाराश्रयणेनान्यत्र नियमविधावतिव्याप्तिमुदाहरति ॥

यूपः[3] सर्वो ऽप्यपूर्वः स्वयमपि विविधादृष्टसंस्कारयोगात् तस्मिन् दृष्टे ऽपि दृष्टं खदिरनि-

---

१ सक्तून् जुहोतीत्यत्र यथासक्तुभिर्यजेतेति ।

२ अपूर्वविधित्वाभ्युपगमस्येति २ पु० पा० ।

३ नियमविधिरयम् सर्वे द्रव्यविधियो नियमविषय इति वचनात् ।

यमनं तत्र कात्याप्ति[1]र्वार्ता । तस्मात्तत्स्वरूपे परमनवगतं रूपभेदं विहाय प्राप्त्यप्राप्ती विचार्य कथमपि तदिहाव्याप्तिदोषान्न मुक्तिः ॥ ४ ॥

यूपः प्राकृतो वैकृतः सर्वोऽपि तावदाहवनीयादिवदलौकिकः प्रोक्षणजन्यादृष्टच्छेदनतक्षणाष्टाश्रीकरणादिजन्यनियमादृष्टरूपानेकादृष्टसंस्कारविशिष्टस्यैव यूपशब्दार्थत्वात् । तत्र प्रकृतिद्रव्यनियमविधिः श्रूयते खादिरो यूपो भवतीति । तत्राऽलौकिकयूपत्वावच्छेदेन खादिरप्राप्त्यभावादपूर्वविधिलक्षणस्य तत्राप्यतिव्याप्तिः स्यात् । नन्वाहवनीयाद्युद्देशेनाधानविधिवद्यूपोद्देशेन खदिरविधिरपूर्वविधिरस्तु । यूपाहवनीययोरलौकिकत्वाविशेषात् । खदिरादिविधेर्नियमविधित्वप्रसिद्धिस्तु वैकृतविधिविषया स्यात् विकृतावपि हि तत्र तत्र श्रूयते खादिरो यूपो भवतीति । तस्य प्रकृतौ विकल्पितानां खदिरपलाशादीनां विकृतावपि तथैव चोदकतः प्राप्तौ खदिर एव तत्र ग्राह्य इति नियमविधित्वमुपपद्यत इति चेत् । उच्यते । दैक्षे दीक्षासु यूपं छिनत्तीति दीक्षाकालकर्तव्यच्छेदने प्राकृतयूपे खदिरविधिरपि नियमविधिरेव । तदभावे[2] तक्षणादिवाक्यपर्यालोचनया दारु-

१ प्राप्तीति २ पु० पा० ।

२ खादिरो यूपो भवतीति विध्यभावे ।

मयत्वेनावगतस्य यूपस्य प्रकृत्याकाङ्क्षायामनियतानेक-द्रव्याक्षेपस्यानिवार्यत्वात् । तक्षणाष्टाश्रीकरणादिविशिष्टे यूपस्य दृष्टरूपे खदिरादीनां प्रकृतित्वयोग्यताया लोकतोऽवधारितत्वात् । आधानं त्वाहवनीयादीनां दृष्टे ज्वलनाकारे न निष्पादकं किं तु तन्निष्ठापूर्वसंस्कारमात्र इति युक्तं तद्विधेः प्रोक्षणादिविधेरिवापूर्वविधित्वम् । तस्मात्प्राकृतखदिरादिनियमविधावतिव्याप्तिरप्यनिवार्यैव । एवमुद्देश्यगतविवक्षितरूपभेदाश्रयणेनाप्राप्तिसमर्थनस्यातिव्याप्तिदुष्टत्वात्तत्परिहाराय यथा वार्त्तिकं तत्तद्विध्यभावे विधेयत्वाभिमतस्य प्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेनैव नियमापूर्वविधिव्यवस्थोपपादनीया । तथा सति द्वादशाहेऽप्यनीकाविध्यभावेऽपि आद्ययोरह्नोरक्तादैन्द्रवायवग्रहाग्रत्वं प्राप्नुतः । गवामयने चाद्ययोरह्नोः प्रातिस्विकविध्यभावेऽपि स्वस्थानविहितमृतग्रनीकाविधिवशादैन्द्रवायवाग्रते प्राप्नुतः इत्युदाहृताग्रताविधिचतुष्टयाव्याप्त्या सतिमात्रमीपक्षे प्रथमविकल्पो दुष्ट एवेत्यर्थः । अस्मिन्नेव विकल्पे स्थलान्तरेऽप्यव्याप्तिं रूपभेदविवक्षया निरसितुमशक्यामुदाहरति ।

अव्याप्तिः पौर्णमास्यामपि यजनविधावत्र कल्पे प्रसर्पत् प्राप्तोहेश्यस्य तेन ह्यधिगतफलतोपांशुयाजस्य लभ्या ॥ स्यात्किं

चैषा परागन्याहुतिषु फलसमा-
योजनार्थप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहाग्नि-
होत्राहुतियुगलमिताधारसंकी-
र्तनेऽपि ॥५॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । तावब्रूतामग्नीषोमा-
वाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । अत्र वाक्ये
कीर्त्तितानां यागतदपेक्षिताग्नीषोमदेवताऽऽज्यद्रव्योपां-
शुत्वगुणपौर्णमासीकालानां मध्ये कालव्यतिरिक्तानां
तत्तद्विध्यनुगुणशब्दाभावादन्यतः सम्भवत्प्राप्तिकानां
तेषां पुनः श्रवणस्य निष्फलत्वाच्च कालस्यैव विधिः ।
न ह्यग्नीषोमवक्तृकवाक्यगतस्य यजन्नित्यस्य यागविधौ
षष्ठीचतुर्थीसाधारणस्य नावित्यस्य देवताविधाऽऽवाज्य-
स्येति षष्ठ्यन्तस्य द्रव्यविधौ चानुगुण्यमवगम्यते । स-
म्भवति चोपांशुयाजमन्तरा यजतीति स्पष्टविधिना या-
गस्य यष्टव्यदेवताप्रकाशनैकप्रयोजनकेनाग्नीषोमीयया-
ज्यानुवाक्यायुगलेन देवतायाः सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृ-
ह्यत इत्यादिना द्रव्यापेक्षायां सर्वयागार्थताविधायक-
तया क्लृप्तेन ध्रौवाज्यविनियोजकवचनेन द्रव्यस्य प्राप्तिः
उपांशुत्वस्यापि[१] यागोत्पत्तिवाक्यत एव प्राप्तिः सम्भवति ।
अतोऽत्र पुराकल्परूपाऽर्थवादेन कल्प्यः कालस्यैव
विधिः तदनुगुणसप्तमीविभक्तिश्रवणात् । तद्विधानस्य
फलत्वाच्च । तथा हि यद्यपि तद्विधानमुपांशुयाजस्य पौ

१ उपांशु याज मन्तरा यजतीतिवाक्यतः ।

र्णमासीकालसिद्ध्यर्थं न भवति तस्योपांशुयाजमन्तरा य-
जतीत्युत्पत्तिवाक्येनैव पौर्णमासीकर्त्तव्याग्नेयाग्नीषोमी-
ययागद्वयान्तराले उपांशुयाजं विदधानेनार्थतः सिद्ध-
त्वात्तथापि उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत्यधिकारवाक्योद्देश्यफलसम्बन्धसिद्ध्यर्थं भवेदेव ।
एतदभावे विद्धवाक्यस्थेनाधिकारवाक्यस्थेन च दर्शपूर्णमा-
सपदेन यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमा-
स्यां चाच्युतो भवति अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्ण-
मासे प्रायच्छदित्युत्पत्तिवाक्येनावगतपौर्णमासीकाल-
योराग्नेयाग्नीषोमीययागयोरेव झटिति प्रवृत्तिनिमित्ता-
वगत्या प्रथमगृहीतयोः फलसम्बन्धकरणादर्थावगम्यपौ-
र्णमासीसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य विलम्बितप्रवृत्तिनिमित्त-
प्रतीतिकतया विद्धवाक्याधिकारवाक्यगतपौर्णमासीपदा-
गृहीतस्य फलसम्बन्धो न सिद्ध्येदिति । यत्तु भवदेवेना-
स्य विधेः प्रयोजनमुक्तं यदन्तरालविध्यर्थं लभ्य एवोपांशु-
याजे पौर्णमासीकालः स्यात्तदग्नीषोमाग्नेयो वै ब्राह्मणो
देवतया स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवतीति श्रुतेः ।
असोमयाजिनोऽग्नीषोमीयपुरोडाशाभावेन तदीयाया-
मेकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां पुरोडाशद्वयान्तराभावादु-
पांशुयाजो न प्राप्नुयात् प्रातिस्विककालविधिसद्भावे
त्वन्तरालानपेक्ष्यैव पौर्णमास्युपांशुयाजाङ्गमिति सिद्धेस्त-
दनुसारेणान्तरालश्रवणमाग्नेयोत्तरकालमात्रोपलक्षणं
भवेदित्येकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः प्राप्नोति । अत-
स्तस्यामुपांशुयाजप्राप्त्यर्थः पौर्णमासीविधिरिति । तद-
सारम् । उपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायन्यायादेवैक-

पुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिसम्भवेन तदर्थं विध्यन्तरानपेक्षणात् । उपलक्षणं हि पुरोडाशद्वयमुपांशुयाजाङ्गभूतस्य कालस्य न तु स्वयमुपांशुयाजाङ्गं येन तदभावे तद्वैगुण्यं स्यात् । न च तदभावे ऽन्तरालस्याङ्गस्यालाभाद्वैगुण्यम् । उपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायस्य प्रतिदिनं शङ्खवेलायामागन्तव्यमित्यादौ प्रसिद्धत्वात् । न हि काले विशेषोपलक्षणतयोपात्ते शङ्खध्वनौ क्वचिद्दिवसे दैवाद्कृते सति तदुपलक्षितः कालो नास्तीति नावगम्यते । ननु द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वादिति दार्शमन्त्याधिकरणे अन्तरालश्रुतिबलाद्द्विपुरोडाशायामेवोपांशुयाज इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उभयोस्तुविधानादिति सिद्धान्तसूत्रेणोपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमासीविधानमेव हेतूकृत्य द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाञ्चोपांशुयाजः समर्थितः सत्यम् । उत्पत्तिशिष्टान्तरालकालवैगुण्ये सति हेतुरसाधक इत्यस्वारस्यादेव तदनन्तरमनपायो हि कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति सूत्रान्तरेण तथैव पूर्वहेतुस्वारस्यं वर्णयता तद्भाष्येण च लक्ष्यानपायन्यायमेव हेतूकृत्य कालवैगुण्याभावः समर्थितः । तन्न्यायापेक्षणे च तत एवैकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजप्राप्तिर्भवतीति न सा पौर्णमासीविधानमपेक्षते । अवश्यं चोपलक्ष्यानपायन्यायमाश्रित्य द्विपुरोडाशामन्तरेणापि वा ऽनपेक्ष्यैवोपलक्षणराहित्ये ऽपि प्राप्तिर्भवतीति त्वयापि स्वीकरणीयम् । अन्यथा पौर्णमासीविधिबलादेकपुरोडाशायां प्राप्नुवन्नप्युपांशुयाजो ऽग्नीषोमदेवत्यएव प्राप्नुयात् । विष्णुदेवत्यः प्रजापतिदेवत्यश्च न प्राप्नुयात् । पौर्णमासीविधौ तावद्भूतावग्नीषोमाविति श्रव-

णात् । एकपुरोडाशायामुपांशुयाजसामान्यप्रापकविध्यन्तराभावाच्च । तस्मात्तत्राग्नीषोमयोरुपलक्षणत्वाद्देवतान्तरवतो ऽप्युपांशुयाजस्याग्नीषोमोपलक्षितयागत्वानपायादेवैकपुरोडाशायां प्राप्तिः समर्थनीयेति तत एव लक्षणानपायन्यायादुपांशुयाजमन्तरा यजतीति विधिनापेक्षितादेकपुरोडाशायामपि तत्प्राप्तिः सिद्धतीति न पौर्णमासीविधेः प्रयोजनमिति प्रागुक्तोपांशुयाजस्य फलसिद्धिः प्रयोजनम् । तदेव प्रयोजनमुपांशुयाजाधिकरणे प्रायोवचनाच्चेति सूत्रेण तद्वार्त्तिकेन च स्पष्टीकृतम् । तत्र ह्यधिकरणे "विष्णुरुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वाय" "अग्नीषोमावुपांशुयष्टव्यावजामित्वाय" "प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वायेति" त्रयाणां यागानां विधयः । अन्तरावाक्यं तु तत्समुदायानुवादो विद्वद्वाक्यवदितिपूर्वपक्षनिराकरणार्थं सूत्रं[1] प्रायोवचनादिति । शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीय इत्युपांशुयाजस्य प्रधानप्रायपाठात्प्राधान्यावगतेर्विष्ण्वादिवाक्यैस्त्रयाणां यागानामुपांशुयाजशब्दपरामृष्टानां विधावुपांशुयाजमात्रप्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गादन्तरावाक्यविधेय एकएवोपांशुयाजस्तदर्थवादा विष्ण्वादिवाक्यानीति सूत्रस्यास्य भाष्ये तात्पर्यमुक्तम् । कथं यागत्रयविधिपक्षे तत्प्राधान्यबाधः स्यादित्याशङ्क्योपपादितं वार्त्तिके । विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमदेवत्ययागत्रयविधिपक्षे तावद्भूतावग्नीषोमावित्यादिनाग्नीषोमदेवत्यस्यैव यागस्य पौर्णमासीविधिरिति स्यात् । तथा च तस्यैव विद्वद्वाक्यफलवाक्य-

1 गुणसूत्रमिति २ पु० पा० ।

स्यपौर्णमासीपदगृहीतस्य फलसंबन्धेन प्राधान्यं सिद्ध्यति न तु तदगृहीतयोर्विष्णुप्रजापतिदेवत्ययागयोः । अन्तरालवाक्ये नैकस्यैव यागस्य विधिस्तत्रैव शाखाभेदेनाम्नातैर्याज्यानुवाक्यायुगलैः प्रापिता विष्ण्वादिदेवता विकल्प्यन्त इति । सिद्धान्तपक्षे तु विष्णुप्रजापतिदेवत्यस्याप्येकत्वेनाग्नीषोमोपलक्षितत्वानपायादुपांशुयाजसामान्यस्य पौर्णमासीकालसंबन्धलाभेन सिद्ध्यति प्राधान्यमित्यनेन पौर्णमासीविधिनैव लभ्यः फलसंबन्धो नान्तरालविधिलभ्य इत्याशयः स्पष्ट एव । अन्यथा विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोराहत्य पौर्णमासीविध्यभावे ऽप्यन्तरालकालतयार्थप्राप्तपौर्णमासीसंबन्धेनैव फलविधिगृहीतयोः प्राधान्यं सिद्ध्येदिति तत्प्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गदूषणमसमञ्जसं स्यात् । नन्वन्तरालवाक्यं यागत्रयसमुदायानुवादकमिति पूर्वपक्षे ऽन्तराले यागविधायकं किंचिद्वाक्यं नास्तीति विष्णुप्रजापतिदेवत्ययोः फलसंबन्धार्थं पौर्णमासीविधिरेव शरणीकरणीयः । अतो यागभेदे तस्याग्नीषोमीयमात्रविषयत्वेन तयोः फलसंबन्धो न सिद्ध्येदिति तद्दूषणासामञ्जस्यमिति चेत् । न । अन्तरालवाक्यमनुवाद इति पक्षे ऽपि[1] दोषपरिहारार्थमन्तरालश्रुतेरनालम्बनत्वपरिहारार्थं च त्रिष्वपि यागेष्वन्तरालप्राप्तेरवश्यवक्तव्यत्वात् । भवदेवेनैवोपांशुयाजाधिकरणपूर्वपक्षे कथमन्तरालवाक्यस्य सर्वात्मनानुवादकत्वमन्तरालस्यैवा-

१ जामितादोषपरिहारार्थमित्यर्थः तथा च जामितादोषोपक्रमोपसंहाराभ्यामेवान्तरालप्राप्त्या तद्द्वारा पौर्णमासीसम्बन्धसिद्धौ न पौर्णमासीविधिः शरणीकरणीय इतिभावः एवंच तदत्यानपायन्यायं प्रागुक्तमवलम्ब्यैव प्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गदूषणं वार्तिकोक्तं समञ्जसमिति द्रष्टव्यम्. प्रमाणार्थकवाक्यस्यानुवादत्वानुपपत्तिरूपो दोषइत्यर्थः ।

ऽप्राप्तस्य विधेयत्वादित्याशङ्क्य जामितादोषोपक्रमेण विष्णवादिवाक्येषु प्रत्येकमजामित्वानुवादेन च तेष्वन्तरालप्राप्तिरुक्ता भवति चानुवादतो ऽपि स्थाननियमो यथा न गिरागिरेति ब्रूयादिति गिरापदनिषेधानुवादत्वादिरापदस्य गिरापदस्थाननिवेशित्वम् इति सदृष्टान्तमुपपादितत्वात् । केचित्तु विष्णवादिवाक्यानि यागविधय इति पक्षे तत्प्राधान्यबाधमन्यथा समर्थयन्ते । विष्णवादिवाक्येषु तव्यप्रत्ययात्प्रथमं गुणकर्मत्वधीर्भवति । कर्मान्तरानुपयोगानुसंधानेन तु प्रधानकर्मतावगन्तव्या । अतः शीघ्रावगतप्रधानकर्मणामेवाधिकारानुप्रवेशादुपांशुयाजस्य तदननुप्रवेशेन प्राधान्यावगतिर्विहन्येत । अन्तरावाक्यं यागविधिरिति पक्षे तु तत्र तव्यप्रत्ययाभावेन गुणकर्मत्वधीकृतविलम्बाप्रसक्तेराग्नेयादिवदेवाधिकारानुप्रवेशात्प्राधान्यावगतिर्न विहन्यतइति तेषामप्यधिकारानुप्रवेशोपयोग्यर्थप्रतीतिशैघ्र्यमान्द्यकृततदनुप्रवेशाननुप्रवेशन्यायस्य संमतत्वादुपांशुयाजस्य आहत्य पौर्णमासीविध्यभावे तु श्रुतपौर्णमासीकालयोराग्नेयाग्नीषोमीययोरेवाधिकारानुप्रवेशः स्यादित्युपांशुयाजस्य तदनुप्रवेशलाभफलक एव पौर्णमासीविधिः सिद्ध्यति ।

स्यादेतत् । यदि पौर्णमासीसंबन्धप्रतीतिशैघ्र्यमान्द्याभ्यामधिकारानुप्रवेशाननुप्रवेशौ स्यातां तदोपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्यप्रवृत्तिसापेक्षेण वाक्यान्तरेण पौर्णमासीसंबन्धलाभे ऽप्युत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमासीसंबन्धयोराग्नेयाग्नीषोमीययोरिव तदनुप्रवेशः स्यादिति स दोषस्तदवस्थः । न च वाच्यमनन्यप्रयोजनः पौर्णमासीविधिर्वि-

लम्बितोऽपि तस्याधिकारसंबन्धमापादयिष्यति । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एकपुरोडाशायामुपांशुयाजप्राप्तेर्लभ्यानपायन्यायलभ्यतयैतद्विधिप्रयोजनत्वाभावादिति । अमावास्यायामुपांशुयाजव्यावर्तनेनापि पौर्णमासीविधेश्चारितार्थ्यात् । उपांशुयाजोत्पत्तिवाक्यपर्यालोचनया ह्यमावास्यायामपि स प्राप्नोति । यथा पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ पुरोडाशौ तथाऽमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ स्त इति पुरोडाशद्वयान्तरालस्य द्वयोरपि सत्त्वादमावास्यायां सोमयाजिन ऐन्द्राग्नाभावेनैव पौर्णमास्यामसोमयाजिनोऽग्नीषोमीयाभावेन पुरोडाशद्वयासार्वत्रिकत्वस्य तयोरविशिष्टत्वात् । तस्मात्पौर्णमासीविधिरमावास्याव्यावर्तनेन चरितार्थः स्यादेव । अत एव दशमे अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगान्मन्त्रो यथा प्रधानं स्यादितिसूत्रेण प्रधानस्योपांशुयाजस्योपांशु पौर्णमास्यां यजन्तीतिशब्देन पौर्णमासीकालसंयोजनात् पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः कार्य इति पौर्णमासीविधिबलादेवामावास्याव्यावर्तनं कृतमिति[1] चेत् । उच्यते उपांशुयाजमन्तरा यजतीति उत्पत्तिवाक्यं पौर्णमासीरूप एवान्तरालकाले उपांशुयाजं विदधाति । उपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति प्रकृत्यजामि वा एतदित्याम्नानादिति दशमान्त्याधिकरणे भाष्यटुप्टीकयोरुक्तम् । अत उपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमासीकालत्वाविशेषान्न कश्चिदधिकारानुप्रवेशेऽन्तरायः[2] । एवं च यद्यप्यत्र पौर्ण-

---

१ तस्मात्परिसंख्याविधिरितिनोक्ता व्याप्तिरितिभावः ।

२ फलसंबन्धोविघ्न इति २ पु० पा० ।

मासीविधिरमावास्याव्यावर्त्तनेन परिसंख्यारूपस्तथापि तदनन्तराम्नातोत्पत्तिवाक्यश्रुतमन्तरालकालं पौर्णमासीरूपतां नयन् उपांशुयाजस्य फलसंबन्धार्थो ऽपि भवतीति अपूर्वविधिरूपताप्यवश्यं भाविनी । ततस्तच्चानुपादेयत्वेनोद्देश्ये पौर्णमासीकाले विधेयस्य यागस्य प्राप्तिरेतदभावे ऽप्युत्पत्तिवाक्यपर्यालोचनयार्थाल्लभ्यत इति तस्याः फलत्वाभावात्ताम्[1] विहाय विधेयस्य[2] अनुद्देश्याधिकारवाक्योपात्तस्वर्गप्राप्तिफलत्वेनोपाददाने ऽस्मिन्विधौ रूपभेदविवक्षायामप्यव्याप्तिरनिवार्या । न ह्यत्र पौर्णमासीत्वोपहिते[3] उपांशुयाजस्याप्राप्तिरस्ति । अन्तरालविधिसामर्थ्येन तत्प्राप्तिसम्भवान्न वा तदन्येन केन चित् रूपेणोपहिते तत्र तस्याप्राप्तिमुपपाद्य तत्प्रापणार्थमिदं वचनमिति कल्पने किं चित्प्रयोजनमस्ति । पौर्णमासीत्वोपहितएव तद्विधानस्य फलसंबन्धसिद्ध्या प्रयोजनवत्त्वात् । तस्मात् रूपभेदविवक्षायामप्युक्तविधावव्याप्तिः स्यादेव । अपि च द्वे आहवनीये चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रो ऽन्वाहार्यपचने दश संपद्यन्ते दशाक्षरा विराड्रूप एवं विद्वान्विराट्संपन्नमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्वे आहवनीये इत्यस्मिन्द्वयोरग्निहोत्राहुत्योर्यदाहवनीये जुहोतीतिसामान्यशास्त्रप्रमिताहवनीयरूपाधारसङ्कीर्त्तने ऽप्यव्याप्तिः । इदं हि नाहवनीयस्याहुतिद्वयसम्बन्धप्राप्त्यर्थं सामान्यशास्त्रेणा[4]प्राप्तत्वात् । नापि तदन्यस्य यस्य कस्य चित्संब-

१ पौर्णमासीप्राप्तिम् ।

२ उपांशुयागस्य ।

३ पौर्णमासीत्वावच्छिन्ने तु प्राप्तिर्नास्ति ।

४ यदाहवनीयेजुहोतीत्यनेन ।

अप्राप्त्यर्थमनेन कस्यापि तत्संबन्धप्राप्त्यलाभात् । नापि विराट्संपत्तिवाक्यानुसारेण दशसंख्यानामग्निहोत्राहुतीनां मध्ये द्वे एवाहवनीये न त्वष्टावितरा इति परिसंख्यार्थमष्टानां गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणान्तरविधानादेवाहवनीयव्यावृत्तिसिद्धेः । किं तु तासामष्टानामाहुतीनामाहुतिद्वयवदग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यधिकारवाक्यबोध्यफलसंबन्धप्राप्त्यर्थम् । तथा हि । द्वे आहवनीय इत्येतदभावे चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोऽन्वाहार्यपचन इति वाक्ये संख्याधिकरणविशिष्टकर्मविधायके स्याताम् । न त्वग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यविहितकर्मानुवादेन गुणविधायके प्राप्ते कर्मणि संख्याधिकरणरूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च यथा यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातरिति वाक्ययोः कालदेवतारूपानेकगुणश्रवणे ऽप्यग्निहोत्रवाक्योत्पन्नहोमानुवादेन गुणमात्रविधानमिति तस्यैकस्यैव होमस्य सायंप्रातःकालयोरग्निप्रजापतिसूर्यप्रजापतिरूपदेवताभेदेन द्विरभ्यास इत्यभ्युपगम्यते । एवमिहाप्यनेकगुणश्रवणे ऽपि तस्मिन् होमे गुणमात्रविधानमिति तस्यैवाधिकरणभेदेन चतुस्तुरभ्यासो ऽप्यभ्युपगम्यतामिति वाच्यम् । सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीतिविधिभ्यां सायंप्रातःकालयोरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्तत्कालाग्निहोत्रमन्त्राभ्यामग्निसूर्ययोश्च प्राप्तत्वेन यदग्नये यत्सूर्यायेतिवाक्यद्वयोः कालद्वये ऽपि प्रजापतिमात्रविधिसंक्रान्ततया तयोर्गुणमात्रविधाने ऽपि वाक्यभे-

ङ्गप्रसङ्गात् । इह संख्याधिकरणयोरियं रथन्तरबृहत्त्वे-न गुणमात्रविधाने वाक्यभेदानिवारणात् । एवं च गार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्ययोः संख्याधिकरणविशिष्टहोमविध्यवश्यंभावे ऽष्टावपि होमा अग्निहोत्रवाक्यविधेयास्त्रायंप्रातःकालयोर्देवताभेदेन द्विर्द्विरवहवनीयाद्धोमान्य एव सुविहितस्य विधानायोगादिति न तेषामग्निहोत्रमिति नाम सिद्ध्यति किं त्वग्निहोत्रवाक्यविधेयस्यैकस्यैव होमस्य तन्नामेति प्राप्नोति तदुत्पत्तिवाक्यगतत्वात् । अग्निहोत्रवाक्यविहितस्य साध्यामस्य होमस्य गार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्यविहितानां होमानामनुवादके विराट्सम्पत्तिवाक्ये तावत्साधारण्येनाग्निहोत्रशब्दप्रयोगसत्त्वे ऽपि तस्य छत्रिन्यायेन लक्षणयोपपत्तेः । अग्निहोत्रवाक्यविहिते कर्मणि प्रथमावगते शक्त्यवधारणभावेन तत्सम्बन्धादितरेषु लक्षणोपपत्तावनेकत्र शक्तिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । अत एव रथन्तरं पृष्ठं भवति बृहत्पृष्ठं[1] भवतीत्युत्पत्तिवाक्ययोर्माहेन्द्रस्तोत्रनामत्वेन प्रथमावगतपृष्ठशब्दस्य सप्तदशानि पृष्ठानीत्यनुवादवाक्ये माहेन्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु प्रयोगो लाक्षणिक इति प्रकृतौ पृष्ठबहुत्वं नास्तीति प्रपञ्चितं सप्तमे विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च पृष्ठशब्द इत्यधिकरणे एवं चाधिकारवाक्यस्थेनाग्निहोत्रनाम्ना ऽग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य ग्रहणात्तस्यैव फलसम्बन्धः स्यान्न तु चतस्र इत्यादिवाक्यविहितानामष्टानां होमानां द्वे आहवनीये इति वाक्यसत्त्वे तु विरा-

१ समर्थयादिति २ पु॰ पा॰ ।

द्सम्पत्तिवाक्यानुसारेण दशधाऽभ्यसनीयस्याग्निहोत्रम-स्य दशानामभ्यासानां मध्ये द्वे आहवनीये जुहोतीत्यनेन परिसंख्यातानामष्टानामपेक्षितमधिकरणमेवं चतस्रो जु-होतीत्यादिवाक्याभ्यां विधीयते । तयोश्चतुःसंख्याश्रवणन्तु सर्म स्यादश्रुतत्वादिति न्यायप्राप्तानुवादकमिति लभ्यते एवम् अग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव होमस्य देवताभेदेना-धिकरणभेदेन च सायं प्रातश्च दशदशाभ्यासाः न तु तद्व्यतिरिक्तानि होमान्तराणि सन्तीति पर्यवसाने ऽधिकार-वाक्यगतमग्निहोत्रनाम सर्वविधाभ्याससहितस्याग्निहो-त्रस्य समर्पकमिति सर्वसाधारण्येन फलसम्बन्धः प्राप्नो-ति । यथा सोमेन यजेतेति वाक्योत्पन्नस्यैन्द्रवाय्वादिदे-वताभेदेनाभ्यसनीयस्य सोमयागस्य ज्योतिष्टोमपदं ना-मेति सर्वाभ्याससहितस्य सोमयागस्याधिकारवाक्येन[1] फलसम्बन्धः । न च द्वे आवहनीय इति वाक्याभावे ऽपि विराट्सम्पत्तिवाक्यमग्निहोत्रहोमस्य दशधाभ्या-सविधायकमभ्युपगम्यतां तथा सति तत्र त्वदुक्तरीत्या ऽष्टानामभ्यासानामधिकरणमात्रविधायकयोर्गार्हपत्या-न्वाहार्यपचनवाक्ययोः संख्याश्रवणं न्यायप्राप्तानुवादकं भविष्यतीत्यापराग्निकहोमानामग्निहोत्रहोमाभ्यासरू-पत्वेन फलसम्बन्धः सिद्ध्येदिति वाच्यम् । यदि ह्या-हवनीयवाक्यं न स्यात्तदा गार्हपत्यान्वाहार्यपचन-वाक्ययोस्तदधिकरणविधायकत्वे दशानामपि तद-भ्यासानामधिकरणविधायकत्वापत्त्या चतुःसंख्यानुवादा-संभवेन तयोः संख्याधिकरणविशिष्टकर्मान्तरविधा-

---

१ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन ।

यकत्वस्यावश्यंभावितया विराट्संपत्तिवाक्यमग्निहोत्रा-
नग्निहोत्रहोमानां प्रत्ययशिष्टसंख्यानुवादकमित्यकामे-
नापि स्वीकरणीयम् । तस्मादाहवनीयवाक्यप्रदृत्त्यधीन
एवापराग्निकहोमानां फलसंबन्धः । एवं चास्मिन्ह्
आहवनीय इति विधौ अविधेयानामापराग्निकहो-
माभ्यासानां तदनुद्देश्यस्वर्गसंबन्धप्रापणमेव फलमि-
त्ययं विधिरुद्देश्ये विधेयस्य नित्यप्राप्तत्वात्तस्यान्यत्र त-
त्रान्यस्य वा प्राप्यस्य नियमस्य निवर्त्यस्य वा भावाच्च
केवलं परफलसंबन्धबोधनार्थः । अत्रायं संग्रहः ।
हृे आहवनीय इति श्रुतौ विधिरग्निहोत्रमधिकृ-
त्य परसंबन्धविधानं विनास्य न स्यात्फलं किञ्चित् ।
प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह क्रियान्पूरणीयोऽस्ति नांशो
नानिष्टं वा निवर्त्यं निजविषयतया दृश्यते किं चिदस्य ।
किं तु व्यापारमेव प्रथयति फलसंयोजनार्थं परेषां ।
प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विबुधगणो वेंकटक्षोणिपालम् ॥

तस्मादस्मिन्नपि विधावव्याप्तिरनिवार्येति भावः । अ-
थान्यत्राप्यव्याप्तिमुदाहरति ।

आकाङ्क्ष्यादर्थवादादुपनमति
फले कर्मणो यद्विधानम् । त-
त्रापयेषा तदङ्गीभवनकृति भवे-
त्सन्निधानश्रुतानाम् । यत्कि-
ञ्चिद्यत्र कुत्राप्यनधिगतवती-

त्ययेव तथ्यस्थितिश्च इन्त्यादिषु प्रसिद्धो नियमविधिरपि स्यादपूर्वं विधानम् ॥ ६ ॥

वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवास्मै सजातान् प्रयच्छन्ति ग्राम्येव भवतीति श्रूयते। तत्र सांग्रहण्याइष्टेर्ग्रामफले यद्विधानं तत्र तस्यास्तत्प्राप्त्यर्थं रात्रिसत्रन्यायेन समनन्तरपठितार्थवादादेव तत्प्राप्तिसंभवात्। आकाङ्क्षा च तत्र विधिनार्थवादः स्तुतिलाभाय विशिष्य चात्र ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति महाभाष्योक्तेरनेकार्थस्य फलसमर्पकस्य ग्रामशब्दस्य विवक्षितार्थनिर्णयलाभाय किं तु सांग्रहण्यास्तदर्थवादात् फलकल्पनायामामनमस्यामनमस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति एतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका याश्स्त्रियस्तांस्तानेवावरुन्धेत एनमवरुद्धा उपतिष्ठन्तीति तत्सन्निधिपठितानामामनहोमानामपि तदर्थवादात्फलार्थत्वकल्पनाप्रसक्त्या तेषां सांग्रहण्यङ्गत्वं न प्राप्नुयादिति तत्प्राप्त्यर्थम्। एतत्पक्षे हि प्रत्यक्षेण विधिना सांग्रहण्याः शीघ्रं फलसंबन्धेऽवगते फलवदफलन्यायादामनहोमानां तदङ्गत्वं प्राप्नोति। एवं चात्र विधेयायाः सांग्रहण्याः केनापि रूपेणोद्देश्यग्रामसंबन्धाप्राप्तिर्नास्तीत्यप्राप्त्यप्राप्तिरनिवार्या। ननु लक्षणो प्रकृतविध्युद्देश्यस्याप्राप्ते सतीति न विशेष्यते किं तु विधिविषयेऽन्यथाऽन्ना

प्रकृतविध्युद्देश्यमन्यद्वा किञ्चिदप्राप्ते सतीति । तथा च नैतासामव्याप्तीनामवकाश इति चेत् । एवं व्रीही-नवहन्तीत्यादिषु प्रसिद्धो नियमविधिरप्यपूर्वविधिः स्या-त् । दार्शपौर्णमासिके प्रयाजादौ सौर्यादिविकृतिमप्राप्ते सति तद्विधिप्रवृत्तेरतस्तथाविवक्षणौचित्यादव्याप्तिः स्या-देवेति भावः । स्यादेतत् । विधिरत्यन्तमप्राप्त इत्यस्य तद्विध्यप्रवृत्तावप्राप्तिः प्रसक्तिमतीतिपर्यवसितो ऽर्थस्तस्य श्लोकस्य व्याख्यानसमये सूचितस्तेन तस्य विधेस्तत्प्रा-प्तिफलकत्वमर्थाल्लभ्यते । अतो यस्मिन्कस्मिंश्चिद्यत्किं-चिदप्राप्ते सतीति विवक्षायामपि तस्य तत्प्राप्तिफलक इत्यधिकांशस्य लक्षणे निवेशान्नावहनननियमविधाव-तिव्याप्तिप्रसङ्गः । तस्य सौर्यादिषु प्रयाजादिप्राप्तिफ-लकत्वाभावात् । एवं च वैकृताग्न्यतिग्राह्यविधिष्वावि-धेयानामपि गुणकामानां तत्तद्विध्युद्देश्यासु विकृतिषु प्राप्तेर्द्वादशाहिकगवामयनिकच्यनीकान्तर्गततदनन्तर्ग-तविधिषु[1] विधेयानामेवागतानां तत्तद्विध्यनुद्देश्यासु द्वा-दशाहविकृतिषु प्राप्तेः । "उपांशु पौर्णमास्यां यजन्ति" ति विधौ अविधेयस्योपांशुयाजस्य तद्विध्यनुद्देश्ये स्वर्गे प्राप्तेः द्वे आवहनीय इति विधानविधेयानामापरा-ग्निकहोमानामनुद्देश्ये स्वर्गे प्राप्तेः सांग्रहणीफलवि-धावविधेयानां तत्सन्निधिपठितानामनुद्देश्य तद्विधेये कर्मणि प्राप्तेश्च फलस्य सद्भावान्न काप्यव्याप्तिशङ्काव-काशो ऽपीत्याशङ्क्याह ।

---

१ द्वादशाहिकगवामयनिकपदाभ्यां त्वनीकान्तर्गततदनन्तर्गतपदयोर्यथाक्रमं संबन्धः ।

उद्देश्ये ऽन्यत्र वा यद्विधिपदमितरत्रापि न प्राप्तमस्यात् तत्प्राप्तिं तत्रतन्त्वविधिरितिकरणे ऽप्येवमव्याप्तिरेव । ज्योतिष्टोमादिकानां त्रिदिवगतिफले सर्वकामोक्तिसिद्धे किं प्राप्यं धर्मजाते प्रकरणगमिते स्वर्गकामश्रुतिभ्याम् ॥ ७ ॥

"ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"ति श्रूयते । इदं वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमशब्दगृहीतस्य सोमयागस्य दर्शपूर्णमासशब्दगृहीतानामाग्नेयादियागानां च न स्वरूपप्राप्त्यर्थं "सोमेन यजेते"तिवाक्येनाग्नेयादिवाक्यैश्च तेषां प्राप्तत्वादिति तावत्स्पष्टमेव । नापि तेषां स्वर्गफलसंबन्धप्राप्त्यर्थम् । "एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः"। "एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियन्ते सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति" वचनाभ्यां तेषां पश्वादिफलकत्ववत्स्वर्गफलकत्वस्यापि प्राप्तसम्भवात् । नापि अङ्गसंबन्धबोधनार्थं प्रकरणकल्प्येन वाक्येन तत्प्राप्तिसम्भवात् । न हि स्वर्गकामवाक्ययोरङ्गसंबन्धबोधकत्वमपि तदुचितशब्दकल्पनां विना सम्भवति । तयोरङ्गसमर्पकशब्दाभावात् । न च दीक्षणीयादिसमि-

दादिवाक्यविशेषितयोस्तयोस्तत्सम्बन्धबोधकत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । दीक्षणीयादिवाक्येष्वपि यच्छब्दोपबन्धरहितत्वतन्त्राख्यातसत्त्वेन तत्तत्तेषामन्यविशेषणत्वालाभात् । तस्मात्स्वर्गकामवाक्ययोरङ्गसंबन्धबोधकत्वाङ्गीकारेऽपि तयोर्दीक्षणीयादिसमिदादिवाक्यानां-चाप्रत्यक्षमप्येकवाक्यत्वं प्रकरणबलेनैकवाक्यतापादकशब्दकल्पनयोपपादनीयम् । तथा हि ज्योतिष्टोमेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा स्वर्गापूर्वं भावयेदित्युक्ते भवति प्रकाराकाङ्क्षा कथं तेन ताभ्यां वा तद्भावनीयमिति अनिर्ज्ञातप्रकारत्वात् । न हि गोधूमैर्मण्डकाः कार्या इत्युक्ते तत्प्रकारानभिज्ञस्य नियोज्यस्याकाङ्क्षा न भवति कथं गोधूमैर्मण्डकाः कर्त्तव्या इति कुठारेण वृक्षं छिन्धीत्युक्ते तत्प्रकारानभिज्ञस्य भवत्येव तदाकाङ्क्षा तं प्रति हस्ताभ्यां कुठारं गृहीत्वा तदुद्यमननिपातनव्यापारावर्त्तनेनेति वक्तव्यमेव । एतत्प्रकारस्य लोकप्रसिद्धतरत्वात्प्रायेण तत्र न भवत्याकाङ्क्षा । इह तु ज्योतिष्टोमादिभिः स्वर्गापूर्वसम्पादनस्यात्यन्तालौकिकत्वात्प्रकाराकाङ्क्षावश्यम्भाविनी । तथा दीक्षणीयादीनामप्यस्ति प्रयोजनकाङ्क्षा । तदिह परस्पराकाङ्क्षालक्षणे प्रकरणे सति रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेतिवत् दीक्षणीयादिवाक्यानां प्रत्यक्षे ज्योतिष्टोमादिवाक्यैकवाक्यत्वे चासति येन शब्देन दीक्षणीयादिव्यापाराणां ज्योतिष्टोमादिविशेषणतोच्यते तादृक्शब्दकल्पनेनाप्रत्यक्षमेकवाक्यत्वं प्रकरणबलेन कल्पनीयम् । यथा कीदृशं देवदत्तगृहमिति

प्रकाराकाङ्क्षायां द्वारोपान्तलिखितशङ्खपद्मनिधिवृक्षच-म्पकालङ्कृतनिष्कुटं देवदत्तगृहमित्यभिधानतो विशेष-णमनुक्त्वा इह देवदत्तगृहं वर्त्तते द्वारोपान्ते लिखिते श-ङ्खपद्मे स्तः निष्कुटे चम्पकाः सन्तीत्येतावत्युक्ते ऽपि गृहस्य प्रकाराकाङ्क्षया प्रकारोपदेशस्य प्रयोजनाकाङ्क्षया च तदुचितशब्दकल्पनया एकवाक्यत्वं कल्प्यत इत्येव-मेवोपपादितं तन्त्ररत्ने। तथा च सर्वकामवाक्ययोरङ्गसंब-न्धबोधकत्वानङ्गीकारेण प्रकरणबलात्तद्बोधकं वाक्यं कल्पयितुं शक्यम्। तथा हि यद्यपि सर्वकामवाक्ययोरा-ख्यातरहितयोर्योगभावना न श्रूयते तथापि चतुर्थ्या ज्योतिष्टोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सर्वकामार्थत्वप्रतिपा-दनात् ज्योतिष्टोमेन दर्शपूर्णमासाभ्यां च स्वर्गपशुपुत्र-हिरण्याद्यपूर्वं भावयेदित्यर्थतो लाभात्स्यादेव तत्प्रकारा-काङ्क्षा दीक्षणीयादीनां समिदादीनाञ्च पूर्ववत्प्रयोज-नाकाङ्क्षा स्थितैव एवमुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन दीक्षणीयादिभिः समिदादिभिश्चोपकृत्य ज्योतिष्टोमेन दर्शपूर्णमासाभ्यां च स्वर्गपश्वाद्यपूर्वं भावयेदिति वाक्यं किमिति कल्पयितुं न शक्यम्। एवं स्वर्गसंबन्धस्याङ्ग-संबन्धस्य चान्यलभ्यत्वे ऽपि[1] केचन स्वर्गसंबन्धे सर्व-कामवचनलभ्ये स्वर्गकामवाक्ययोरकृतार्थत्वं मन्यमा-नास्तयो रङ्गसंबन्धबोधनार्थत्वमित्याहुः। अन्ये तु सर्व-कामश्रुत्यविरोधेन स्वर्गकामवाक्ययोरेव स्वर्गसंबन्ध-बोधनार्थत्वं सर्वकामवाक्ययोस्तु सामान्यमुखप्रवृत्तयोः स्वर्गेतरसंबन्धबोधनार्थत्वमित्याहुः। उभयोरप्यन्यतः

---

१ सर्वंथोदर्मैत्यादिना प्रकरणेन च।

प्राप्तिसम्भवात्तद्व्यतिरेकेण च क्वचित्कस्य चित्प्रापणी-
यस्यादर्शनात्स्वर्गकामवाक्ययोरुक्तलक्षणाव्याप्तिः सर्वथै-
वानिवार्येति भावः । अथ प्रकारान्तरेणोदाहृततदि-
तरापूर्वविधिष्वव्याप्तिमुदाहरति ।

नाना शाखाग्निहोत्रप्रभृतिवि-
धिषु चाव्याप्तिरेवं सति स्यात्
तत्तद्विध्यप्रवृत्तावपि तदधिग-
तिः स्याद्धि विध्यन्तरेण । सासा
प्राप्तिस्तु नैवाभ्युदयफलवतो-
त्येवमप्राप्तिसत्त्वं कृत्वाव्याप्ति-
र्निरासे नियमपरिसंख्यानुवृत्ति-
र्निवृत्तिः ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रादिविधयस्तावन्नानाशाखासु श्रूयन्ते । तेन
तत्तच्छाखाम्नातविध्यभावे नानाशाखासु विप्रकीर्णा-
नामङ्गानामिवाग्निहोत्रादीनामपि शाखान्तरतः प्राप्ति-
स्यादेव । ततश्च तत्तद्विध्यभावे ऽन्यतः प्राप्यसम्भवरूप-
स्याप्राप्तविशेषणार्थस्याभावात्सर्वेष्वपि नानाशाखाम्ना-
तापूर्वविधिष्वव्याप्तिरनिवार्या । ननु शाखान्तराधि-
कारेण तेषां तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रति स्वस्वशाखाध्ययन-
प्राथम्येनाज्ञातज्ञापकत्वं समर्थितम् । सत्यम् । न त्वज्ञा-
तज्ञापकत्वसिद्धिमात्रेणाप्राप्तविशेषणार्थो विवक्षितो

लभ्यते । न चाज्ञातत्वमेवाप्राप्तशब्दार्थः । तथा सति नियमपरिसंख्ययोरपि अर्थाक्षेपमन्त्रलिङ्गाभ्यां प्रागेव प्रवृत्तयोरज्ञातज्ञापकत्वसत्त्वेन तयोरतिव्याप्त्यापत्तेः । नन्वभ्युदयशिरस्कप्राप्तिसम्भवराहित्यमप्राप्त इत्यनेन विवक्षितम् । ततश्च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति नियमविधिबलादध्ययनगृहीतस्य स्वशाखान्तर्गतवाक्यजन्यतदर्थज्ञानस्यैवाभ्युदयकारित्वेन स्वशाखान्तर्गतवाक्यसद्भावे शाखान्तर्गतवाक्यजन्यज्ञानस्याभ्युदयकारित्वस्याभावात्तच्छाखाध्यायिपुरुषापेक्षया सर्वेषामग्निहोत्रादिविधीनामज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यप्राप्तप्राप्तिफलकत्वमपि विवक्षितरूपमस्त्येवेति न नानाशाखाग्निहोत्रादिविधिष्वव्याप्तिर्नापि स्वर्गकामवाक्येष्वव्याप्तिस्तेष्वपि साप्तदश्यवाक्यन्यायेनाभ्युदयफलकप्राप्त्यभावसत्त्वात् । तथा हि साप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य श्रूयते । अत्र विधीयमानस्य साप्तदश्यस्य न सामिधेनीद्वारा प्रकृतौ निवेशः प्राकरणिकतत्पाञ्चदश्यावरुद्धत्वात् । किं तु विकृतिष्वेव । तत्रापि श्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिष्वेव निवेशो न सर्वासु विकृतिषु । अनारभ्यश्रुतं हि साप्तदश्यं यावत्सामिधेनीद्वारा सकलविकृत्यङ्गं कल्प्यते तावत्प्राकरणिकैर्वाक्यैर्मित्रविन्दादिसंबन्धे कृते चोदनार्थापत्तिर्नान्तरसंबन्धं कल्पयति । तेनानारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्योपसंहारार्थानि तत्प्रकरणाधीतानि साप्तदश्यवचनानि ततश्च प्राकरणिकवचनैः साप्तदश्यस्य क्रतुसंबन्धसिद्धिरनारभ्याधीतवाक्येन सामिधेनीसंबन्धसिद्धिरिति मीमांसकमर्यादा । अत्रानारभ्य विधानाभावे

ऽपि साप्तदश्यस्य क्रतुसंबन्धवत्सामिधेनीसंबन्धो ऽपि प्राकरणिकवचनैरेव सिद्ध्यतीति अनारभ्यविधानस्य वैयर्थ्यशङ्का प्राप्नोति। अतोक्तं तन्त्ररत्ने। यद्यपि प्राकरणिकेनैव क्रतुसंबन्धः सामिधेनीसंबन्धश्च सिद्ध्यति। तथापि वाक्यद्वयाम्नानादेवं विज्ञानमभ्युदयकारीति विज्ञायते अर्थवादप्ररोचितवदिति। ततश्चास्य न्यायस्य सार्वकाम्यवाक्यप्राप्त्यर्थस्वर्गकामवाक्यसाधारण्यात्तत्राप्यभ्युदयशिरस्कप्राप्त्यभावो वक्तुं शक्यत इति चेत्। तथा सति नियमपरिसंख्याविध्योरत्यन्तमप्राप्त इति विशेषणाभ्यां निवृत्तिर्न स्यात्। तत्रापि स्वाध्यायनियमविधिबलादेवार्थाक्षेपमन्त्रलिङ्गाभ्यामवघातादिप्राप्तेरभ्युदयकारित्वाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्। तस्मादन्यतः प्राप्त्यभावमात्रमिहाप्राप्तिरिति वक्तव्यमित्युदाहृतस्थलेष्वव्याप्तिः सुदृढैवेति भावः ॥ ७ ॥ नन्वस्त्वन्यतः प्राप्त्यभावमात्रमप्राप्तविशेषणार्थः। प्राप्त्यभावस्तु तत्तद्विधिमात्रा वृत्ताविति नेष्यते किं तु विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितायां केवलायां वा तत्तद्विध्यप्रवृत्तौ यः प्राप्त्यभावः स सर्वो ऽप्यप्राप्तविशेषणार्थ इतीष्यते। ततश्च तत्तच्छाखागताग्निहोत्रादिविध्यप्रवृत्तौ तदन्यसकलशाखागततत्तद्विध्यप्रवृत्तिसहितायां तदप्राप्तिरस्तीति न नानाशाखागताग्निहोत्रादिविधिष्वव्याप्तिः। नापि स्वर्गकामविध्योरव्याप्तिस्तदप्रवृत्तौ सार्वकाम्यविध्यप्रवृत्तिसहितायां ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गसंबन्धाप्राप्तिसत्त्वात्। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते"ति "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते"ति विधिभ्यां तेषां प्रत्यवायपरि-

द्वारार्थत्वावगमेन तत एव फलाकाङ्क्षाशान्तेर्विश्वजिन्न्याया-
विषयतया ततः स्वर्गसंबन्धप्राप्तेरनाशङ्कनीयत्वात् ।
अवश्यं च क्वचित्क्वचिन्नियमविधौ तत्तद्द्रव्यप्रवृत्तेर्द्रव्या-
न्तराप्रवृत्तिसाहित्यन्यायो ऽयमनुसरणीयः । अन्यथा
व्रीहिभिर्यजेतेतिनियमविधौ तल्लक्षणस्याव्याप्तिः स्यात् ।
व्रीहिशास्त्राभावे यवशास्त्रेण यवानामेव नियतप्राप्त्या
व्रीहीणां पक्षप्राप्त्यभावात् । एवं यवैर्यजेतेतिनियमवि-
धावपि तदव्याप्तिः स्यात् । तदभावे व्रीहिशास्त्रेण व्री-
हीणामेव नियतप्राप्त्या यवानां पक्षप्राप्त्यभावात् । तथा
औदुम्बरो यूपो भवतीत्यादिवैकृतद्रव्यविधिष्वपि सर्वे द्र-
व्यविधयो नियमविधय इति मीमांसकमर्यादया निय-
मविधित्वेन समर्थनीयेषु तदव्याप्तिः स्यात् । वैकृतवि-
ध्यभावे प्राकृतेन खादिरो यूपो भवतीत्यादिशास्त्रेण चो-
दकतः खादिरादीनामेव नियतप्राप्त्या उदुम्बरता-
दीनां पक्षप्राप्त्यभावात् । ततश्च व्रीहियवशास्त्रयोर्द्वयो-
रप्यभावे पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षया व्रीहियवनी-
वारादीनां पक्षप्राप्त्या प्राकृतवैकृतविधीनामभावे यूपा-
दिप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायां धवखदिरपलाशोदुम्बरादीनां
पक्षप्राप्त्या च व्रीहियवोदुम्बरादीनां पक्षप्राप्त्या च
व्रीहियवोदुम्बरादिशास्त्रेषु नियमविधिलक्षणं समर्थ-
नीयम् । तथा परिसंख्यालक्षणे ऽपि न्यायो ऽयमनुसर-
णीयः । अन्यथा मित्रविन्दाध्वरकल्पावैमृधचातुर्मास्य-
पशावयणादिनानाकर्मसमाम्नातसाप्तदश्यविधिष्व-
नारभ्यविहितशास्त्रस्योपसंहारार्थत्वेन तदितरविकृती-
नां साप्तदश्यसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया परिसंख्यारूपेषु

तल्लक्षणाव्याप्तिः स्यात्। मित्रविन्दागतविध्यभावे ऽध्वरकल्पागतविधेर्मित्रविन्दासाधारण्येनाध्वरकल्पेतरसकलविकृतीनां सामिधेन्यसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया मित्रविन्दायामन्यतः सामिधेन्यप्राप्त्यभावात्। एवमुक्तन्यायेनाऽध्वरकल्पादिष्वपि तत्प्राप्त्यभावात्। तथा गृहमेधीयगतेष्वाज्यभागौ यजति अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति इडामुपह्वयते इत्यादिप्रकृताङ्गपुनर्विधिषु चोदकलोपकत्वेन तदितराङ्गानां गृहमेधीयसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया परिसंख्यारूपेषु तल्लक्षणाव्याप्तिः स्यात्। आज्यभागविध्यभावे स्विष्टकृद्विधेराज्यभागसाधारण्येन स्विष्टकृदितरसकलचोदकप्राप्याङ्गानां गृहमेधीयसंबन्धव्यावृत्तिफलकतया आज्यभागयोरन्यतो गृहमेधीये प्राप्त्यभावात्[1]। उक्तन्यायेनैव स्विष्टकृदादीनामपि तत्प्राप्त्यभावात्। ततश्च मित्रविन्दादिप्रकरणगतसकलसामिधेन्यविध्यभावेनारभ्याधीतसामिधेन्यविधिना प्रकृतितः पाञ्चदश्यावबोधान्निवृत्तेनाविशेषात्सर्वासु विकृतिषु सामिधेन्यप्राप्त्या गृहमेधीयप्रकरणगतसकलप्राकृताङ्गपुनर्विध्यभावे चोदकात्सर्वेषामाज्यभागादीनां गृहमेधीये प्राप्त्या च तेषु परिसंख्यालक्षणं समर्थनीयम्। तत्तत्सकलशाखागताग्निहोत्रादिविध्याद्यभावे ऽग्निहोत्राद्यप्राप्त्या तेष्वपूर्वविधिलक्षणं समर्थयितुं शक्यमेव। अतो न व्याप्यव्याप्तिदोष इत्याशङ्क्याह।

तत्तद्विध्यप्रवृत्तौ सुलभमितर-

---

१ संबन्धप्राप्त्यभावादिति २ पु० पा०।

विध्यप्रवृत्त्या श्रुतायाम् तेषाम-
प्राप्तिमत्त्वं नियमपदयवव्रीहि-
पत्त्याप्तितावत् । नानाकर्मोपसं-
हृत्युचितनियतसत्साप्तदप्रया-
प्तिवच्चेत्येवं स्पष्टौ तु पृष्ठस्तुति-
नियमसुखातिप्रसक्तिः प्रसर्पेत् ॥ ८ ॥

एवमव्याप्तिपरिहारार्थमनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्ता-वप्राप्तेरपूर्वविधिलक्षणानिविष्टत्वकल्पनायामुपहव्यादि-विकृतिषु प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोरन्य-तरनियमार्थं बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति विधौ विकृत्यतिरात्रे प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोः षोड-शिग्रहतद्वर्जनयोः षोडशिग्रहनियमार्थं उत्तरेऽहन् द्विरा-त्रस्य गृह्यत इति विधौ गृहमेधीये प्रकृतितः समुच्चित्य प्राप्ताज्यभागतदितराङ्गकलापमध्ये चोदकलोपकतया तदितराङ्गपरिसंख्यारूपे आज्यभागौ यजतीति विधौ चा-तिव्याप्तिः स्यात् । बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः षोडशिग्रहस्या-ज्यभागयोश्च प्राकृतवैकृतविध्यभावे सर्वथैवाप्राप्तिस-त्त्वात् । व्रीहियवविध्योर्वैकृतद्रवविधिषु प्राकरणिकसा-त्तदश्वविधिषु गृहमेधीयत्रिवृष्टकृदादिविधिषु चानेक-विधप्रवृत्त्यपेक्षया पाक्षिकीं नियतां च प्राप्तिं सम्भाव्य नियमपरिसंख्याविधित्वेन समर्थितेषु तत्तद्विधप्रवृत्त्यपे-क्षया सर्वथैवाप्राप्तेरपि सत्त्वेन तेष्वव्याप्तिरव्याप्तिः स्यात् ।

न ह्यनेकविधप्रवृत्त्यपेक्षैवाप्राप्तिरपूर्वविधिलक्षणे निवेश्यत इति नियन्तुं शक्यते तथा सति व्रीहीन्प्रोक्षतीत्याद्यपूर्वविध्यावप्राप्तेस्तद्विधिमात्राप्रवृत्त्यपेक्षत्वेन तत्राव्याप्तिः स्यादिति तत्परिहारार्थमनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्त्योस्तल्लक्षणे निवेशनीयत्वात् । तथा चतुर्जुह्वां गृह्णाति अष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामिति कार्यविशेषासंयुक्तयोत्पन्नानां जौहवाज्यादीनां विनियोगविधिषु यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतत् यज्ञाय गृह्यते[1] यत् ध्रुवायामाज्यमित्येवंरूपेषु मध्ये जौहवौपभृताज्यविनियोगविध्योर्नियमविधित्वेनाभ्युपगतयोर्नियमविधित्वं त्रयाणामेवैतेषां विधीनामप्रवृत्त्यपेक्षया जौहवाज्यादीनां द्रव्याकाङ्क्षेषु प्रयाजादिषु पक्षे प्राप्तिं सम्भाव्य समर्थनीयम् । तत्तद्विधप्रवृत्त्यपेक्षया विधेययोर्जौहवौपभृताज्ययोः प्रयाजानुयाजेष्वप्राप्तिरपि सम्भवति । तथा सर्वयज्ञार्थध्रौवाज्यान्वयेन निराकाङ्क्षेभ्यः प्रयाजानुयाजेभ्यः परावृत्त्य तयोरयज्ञरूपेष्वाज्यापेक्षमदनकरणादिकार्येष्वेव प्राप्तेरिति तयोरपि विध्योरतिव्याप्तिः स्यात् एवमनियमेनैकानेकविध्यप्रवृत्त्यपेक्षया पाक्षिकनियतप्राप्त्योर्नियमपरिसंख्यालक्षणानिविष्टत्वकल्पनायां तयोरपि लक्षणयोरतिव्याप्तिः स्यात् । तथा हि ध्रौवाज्यविनियोगविधेर्द्रव्यविषयत्वेऽपि नियमविधित्वं न सम्भवति जौहवौपभृताज्ययोः प्रयाजानुयाजार्थत्वे सति परिशेषादेव ध्रौवाज्यस्य तदतिरिक्तद्रव्यापेक्षसर्वयज्ञार्थत्वनियमसिद्धेः । न च स्थाल्या-

---

१ द्रव्याकाङ्क्षितयज्ञार्थसर्वः ।

जग्रस्योपि तेषु पक्षप्राप्त्या परिशेषात्सिद्धे नियमविधित्वं सम्भवतीति वाच्यम् । जौहवाद्याजग्रस्य ग्रहणे विनियोगेन निराकाङ्क्षस्य स्थाल्याजग्रस्य स्वतस्तेषु प्राप्त्यसम्भवात् तस्मात् द्रवत्रापिच्च सर्वयज्ञेष्वयज्ञरूपेषु सदनकरणादिषु च भौवाजग्रस्य समुच्चित्य प्राप्तौ सदनकरणादिव्रात्त्यर्थं तस्य परिसंख्याविधित्वमेव युक्तं तन्न त्रयाणामेतेषां विधीनामप्रवृत्तौ भौवाजग्रस्य तत्तद्विनियोगविधिसंग्राह्येषु आजग्रभागादिषु च पक्षप्राप्तिः सम्भवतीति तत्र नियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः । तथा रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वैकृतो विधिर्नियमविधिस्तस्य प्राकृतबृहद्रथन्तरविकल्पविधेश्चाप्रवृत्तौ प्रकृतितो बृहद्रथन्तरयोः समुच्चित्य प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र परिसंख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिः पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसाम्ना कार्य इति । गवामयनिके षडहे रथन्तरबृहत्पृष्ठविधिरपूर्वविधिः तदन्तर्गतेषु तृतीयादिष्वहःसु तत्प्रकृतिभूतात् द्वादशाहिकान्नानापृष्ठषडहात् क्रमेण वैरूपवैराजशाक्वररैवतपृष्ठानामेव प्राप्तत्वेन तृतीये रथन्तरं चतुर्थे बृहत् पञ्चमे रथन्तरं षष्ठे बृहदित्यस्यार्थस्य कथंचिदपि प्राप्त्यभावात् । द्वादशाहिकनानापृष्ठविध्यभावे तस्मिन् गवामयनिकषडहे ज्योतिष्टोमात् बृहद्रथन्तरपृष्ठयोरनियता प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र नियमविधिलक्षणस्यातिव्याप्तिः । आज्यभागपुनर्विधानेन गृहमेधीयवदपूर्वेऽवभृथे प्रयाजानुयाजप्राप्त्यभावात् तत्रापबर्हिषः प्रयाजान्यजति अपबर्हिषोऽनुयाजान्यजतीति बर्हिर्व्यतिरिक्तप्रयाजानुयाजप्राप्त्यर्थोऽपूर्वविधिः । तत्राज्यभागपुनर्विधानाभावे

बर्हिः संहरणमयाजानुयाजयोस्तद्व्यतिरिक्तप्रयाजानुयाजा-
नां च समुच्चित्य प्राप्तिः सम्भवतीति तत्र परिसंख्यालक्ष-
णस्यातिव्याप्तिः। एवमतिव्याप्त्यावहत्वादनियमेनैकानेक-
विध्यप्रवृत्त्योरपूर्वविध्यादिलक्षणानुप्रवेशकल्पनमयुक्तमि-
तिभावः॥ ८॥ स्यादेतत्। वैकृतरथन्तरपृष्ठादिविधिष्व-
पूर्वविध्यादिलक्षणानुगतेर्नातिव्याप्तिर्नानालक्षणसमावे-
शानुसारेणानेकविधिरूपत्वाङ्गीकारे दोषाभावात् तावता
रथन्तरपृष्ठादिष्वनुष्ठानभेदासाङ्कर्यात् उपधेयसङ्करेऽपि
तत्तल्लक्षणोपाधीनामसाङ्कर्याच्च। एकैकस्मिन्वाक्ये विष-
यभेदेनापूर्वविध्यादिलक्षणानामुपजीव्योपजीवकभावेन त-
त्फलानां च साङ्कर्यस्य संप्रतिपन्नत्वेन तन्न्यायादेकानेक-
विध्यप्रवृत्तिभेदेनापि तदुभयसाङ्कर्याभ्युपगमसम्भवाच्च।
तथा हि उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति वाक्ये उपांशुया-
जाप्राप्तफलसंबन्धप्रापकत्वेन तस्मिन्पौर्णमास्या सह प्रा-
प्तामावास्यासंबन्धव्यावर्त्तकत्वेन चापूर्वविधिपरिसंख्या-
विधिलक्षणयोः साङ्कर्यं तावदङ्गीकृतं चतुर्थश्लोकव्याख्या-
ने सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति विध्योर्नियमपरिसंख्या-
विधिलक्षणसाङ्कर्यं दृश्यते तौ खल्वग्निहोत्रं जुहुयात्स्व-
र्गकाम इति विहितकाम्याग्निहोत्रप्रयोगस्यानियतकाल-
त्वप्राप्तौ सायंप्रातःकालविशेषनियमार्थौ। यावज्जी-
वमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितनित्याग्निहोत्रप्रयोगस्य
सातत्येन सर्वकालत्वप्राप्तौ सायंप्रातःकालावच्छिन्न-
मेव जीवनं निमित्तमिति निमित्तविशेषणसमर्पणेनान्य-
कालव्यावर्त्तकौ च। यद्वा अग्रः ग्रावो दक्षिणेति उप-
हव्यदक्षिणाविधिरिहोदाहरणं स हि गौश्वाश्वश्चेत्या-

दिश्यौतिष्टोमिकदक्षिणाविधिनाश्वस्य गवादिभिः समुच्चित्य प्राप्तौ गवादिपरिसंख्यार्थः । तस्यानियतरूपप्राप्तौ श्रावनियमार्थश्च । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति विधावपूर्वनियमविधिलक्षणमाङ्कयं दृश्यते कथं क्रतौ स्तोत्रसाधनानां साम्नां यथाध्ययनमेकस्यामृचि गान प्राप्तौ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयामितिवचनात् तृचे तानि गातव्यानीति स्थापितमेकर्चं स्यानि यद्वे स्युः न स्वाध्यायवत् । तृचे वा लिङ्गदर्शनादिति पूर्वोक्तरपन्नसूत्राभ्यां दशमाध्याये । ततश्च तेषां स्वयोनिषु गीयमानानां क्रतुष्वन्ययोरपि ययोः कयोश्चिदृचोर्गेयत्वे प्राप्ते संशरविलेशपरिहारार्थं योनिसमच्छन्दस्कयोरेव गातव्यमितिनिर्णीतं तदभ्यासः समासु स्यादिति नावमिकाधिकरणे तत्रेदं वचनं प्रवर्त्तते यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति ।

अत्र योनिग्रन्थपठितयोर्योन्युत्तरयोर्गानं न विधीयते किं तूत्तराग्रन्थपठितयोस्तदुत्तरयोस्तत्रैवोत्तराशब्दस्य पदान्तरसन्निधाननिरपेक्षया रूढ्या प्रसिद्धेरिति निर्णीतं नैमित्तिकं तूत्तरात्वमिति नावमिकाधिकरणे । उत्तराग्रन्थपठिते चोत्तरे रथन्तरादियोनीनां तद्विषमच्छन्दस्के वामदेव्यादियोनीनां तत्समच्छन्दस्के । एवं च रथन्तरादिसाम्नां संशरविलेशपरिहारार्थमुत्तराव्यतिरिक्तयोरेव कयोश्चिद्योनिसमच्छन्दस्कयोर्ऋचोर्गानप्राप्तावप्राप्तोत्तराप्रापणार्थम् उत्तराविधिः । वामदेव्यादिसाम्नामुत्तरयोरन्ययोर्वा कयोश्चिद्योनिसमच्छन्दस्कयोर्गानप्राप्तावुत्तरानियमार्थं इति । कौ पुनः संशरविलेशदोषौ । संशरः साम्नो हिंसा विलेशस्तस्य स्वरगपेक्षयाल्पत्वं यथा-

धिकच्छन्दस्कायामुत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्कायामृचि गीयेत तदा केन चिदेव सामभागेन ऋक्पूर्त्तेरवशिष्ट-सामभाग आश्रयाभावाद्विंस्येत । यदि न्यूनच्छन्दस्काया-मुत्पन्नमधिकच्छन्दस्कायां गीयेत तदाल्पं साम ऋक्परि-पूर्णोक्षमं स्यात् । तथा स्पृष्टीरुपदधातीत्यादिविधौ त्रि-विधविधिलक्षणानां सङ्करो दृश्यते । कथं स्पृष्ट्यादिश-ब्देन स्पृष्टिशब्दादिमन्त्रोपधेया इष्टका उच्यन्ते तद्वानासा-मुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोरिति पाणिनि-स्मरणात् । अत्र न तावदुपधानं विधीयते इष्टकाभिरग्निं चिनुत इत्यनेनैवार्थप्राप्तत्वात् । इष्टकानामनुपधाने च-यनानिर्वृत्तेः । ननु तथापीष्टकाङ्गत्वेन तदविधाने समु-दितानामपीष्टकानां कदाचिदुपधानं प्राप्नुयात्तन्माभू-त्प्रत्येकमेवोपधानमस्त्वित्येतदर्थमिष्टकाङ्गत्वेन तद्विधानं स्यात् । तथा सति हि प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिन्यायात्प्रत्ये-कमुपधानं सिध्यतीति । नैतद्युक्तम् । एकेनोपधानविधि-नास्य प्रयोजनस्य लाभेन स्पृष्टीरुपदधाति प्राणभृत उप-दधाति चित्रिणीरुपदधातीति वाक्येष्वसकृदुपधानवि-धानवैयर्थ्यापत्तेः । न च तेष्वेकत्रोपधानविधिरन्यत्र नेति शक्यं वक्तुं विनिगमनाविरहात् । नापि सर्वेषु तेषु तत्तदिष्टकाविशेषविधिः । इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वि-धिनैव सर्वासामिष्टकानां प्राप्तत्वात् । ननु तथापि मध्य-मचिति लाभार्थं विशिष्य कासां चिद्विधानं स्यादसत्सु हि तेष्वविधिषु स्पृष्ट्यादिशब्दोदितानां मध्यमचिति प्रकर-णानाम्नातानामिष्टकानां मध्यमचितावुपधानं न लभ्य-ते सत्सु तु तेषु विधिषु लभ्यते मध्यमायां तु वचनाद्रा-

ब्राह्मणवत्य इति पञ्चमाध्यायसूत्रेण यां वै कां चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुपदध्यादितिवचनबलेन प्रत्यक्षज्ञानवाच्यभिपूर्वजानातिवशात्प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानामिष्टकानां मध्यमचितावेवोपधानं न त्वन्ते तु बादरायण इति न्यायाच्चित्यन्तरे इतिनिर्णीतत्वादिति चेत् । नैतदपि युक्तम् । कासामिष्टकानां वृष्टिमन्त्रादिभिरुपधानमिति प्रागनवगततया वृष्ट्यादिशब्दोक्तानां वृष्टिशब्दादिवन्मन्त्रोपधेयाष्टकाविशेषाणां बुद्ध्यनारोहेण विधातुमशक्यत्वात् । तस्मात्तन्मन्त्रविशेषा एवेष्टकोपधाने विधीयन्त इति युक्तम् तेषां च विधिर्नोपधानप्राप्त्यर्थः प्रकरणादेव प्राप्तिसम्भवात् । नापि लिङ्गविनियोज्यमन्त्रान्तरपरिसंख्यार्थः । मन्त्रान्तराम्नानवैयर्थ्यापत्तेः । किं त्वेकया स्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मा सृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीदित्यादीनामुपधानैकान्तिकलिङ्गविशेषरहितानां मन्त्राणामिष्टकाग्रहणादिष्वपि विनियोगप्रसक्तौ तत्परिसंख्यार्थः । प्रत्येकोपधाननियमार्थश्च । समुदितोपधाने तत्तादृष्टकोपधानस्य क्रमोच्चार्यव्यवस्थिततत्तन्मन्त्रकरणकत्वायोगात् । मध्यमचिति प्राप्त्यर्थश्च । मन्त्रव्यतिरेकेणेष्टकासु विशेषान्तरानिरूपणेन मन्त्रविनाकृतेष्टकानियमविधेरशक्यतया यां वै कां चनेतिविधेरपीष्टकाविशेषणमन्त्रविध्यवलम्बनत्वात् एवं तावदपूर्वविध्यादिलक्षणानामाश्रयभेदेन सङ्करो दर्शितः । तथैव तत्फलानामपि प्रथमचरमभावेन सङ्करो दृश्यते किं तु केषु चित्किञ्चित्फलमनन्यल-

ष्टत्वे ऽप्यनुनिष्पादित्वादन्येष्वननुनिष्पादित्वे ऽप्यन्यल-
क्ष्यत्वादपरेष्वनन्यलक्ष्यत्वेऽप्यननुनिष्पादित्वे ऽप्यनुष्ठा-
नविशेषालाभात् फलत्वेन न व्यपदिश्यते । तत्रानु-
निष्पादिसङ्करो यथा ।"अथातोऽग्निष्टोमेनानुयजती"ति
विहितः प्रकृत्यग्निष्टोमे ऽग्निप्राप्तिस्तदनुनिष्पादिनी त-
स्मिन्नग्न्याश्रितगुणकामानां प्राप्तिः । यद्यग्नेः सौमि-
काङ्गकलापसंवलितप्रयोगस्य सोमप्रयोगाद्बहिः सम्पा-
दयितुमशक्यत्वेन तत्प्रयोगमध्यपातित्वावश्यम्भावान्नि-
ष्फलस्याग्नेः फलवत्सोमाङ्गत्वमनुष्ठानसादेश्यरूपेण स्थान-
प्रमाणेन सिध्यति तथा ऽपि तेनानारभ्याधीतस्य प्रा-
करणिकोत्तरवेद्यवदप्रकृतिव्याप्तस्य विकृत्यङ्गत्वमेव
सिध्यति । अतः प्रकृतावप्राप्तस्याग्नेः प्रथमश्लोकव्या-
ख्यानदर्शितरीत्यानेनैव वाक्येन प्राप्तिः । तत्प्राप्त्या च त-
दाश्रितानां[1] श्येनाकृत्यादि । फलार्थगुणा[2]नां प्रकृतिमध्ये
ऽनुष्ठानप्राप्तिः । ततो बहिरनुष्ठातुमशक्यत्वात् । आग्रय-
णे "द्यावापृथिव्य एककपाल" इति विहित एककपालया-
गस्यप्राप्तिः । तदनुनिष्पादी प्रसूनबर्हिर्नियमः । प्रसूनं
पुष्पितम् । लूनशेषान्मूलात्पुनरुत्पन्नं वा । एककपाल-
विध्यभावे ह्याग्रयणे प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिरनियतमैन्द्रा-
ग्नादियागानुसारेण प्राप्नोति ऐन्द्राग्नादिषु प्रसूननिय-
माश्रवणात् । एककपालविधिसत्त्वे तु तस्य वैश्वदेविकै-
ककपालप्रकृतिकत्वात् । ततो ऽतिदेशेन प्रसूननियमः
प्राप्नोति । यद्यप्येककपालो जघन्यत्वेनैकत्वेन चैन्द्राग्ना-

---

१ तदाश्रितगुणकामानामि० २ पु० पा ।

२ ग० २ पु० ना० ।

द्यपेक्षया दुर्बलस्तथापि प्रसूनबर्हिर्ग्रहणे ऽप्यनियतबर्हिषा-मैन्द्राग्नादीनां विरोधाभावात्कांस्यभोजिन्यायेनैकपा-त्रानुवर्त्तनमुपपद्यत एव । यत्र शिष्यस्य कांस्यभोजननि-यमो ऽस्ति गुरोर्नास्ति तत्र तयोरेकपात्रभोजने क्वचित्प्र-सक्ते गुणभूतमपि शिष्यमनुसृत्य गुरुणापि हि कांस्यभो-जनमेवाद्रियते। "अतिहायेडोबर्हिः प्रतिसमानयति जुह्वा-मौपभृतमि"ति बर्हिःप्रयाजोपक्रमे जुह्वां प्रयाजार्थौपभृ-ताज्यसमानयनप्राप्तिः तदनुनिष्पादिनी । जौह्वाज्य-स्यादिप्रयाजचयार्थमौपभृताज्यमुपरितनप्रयाजद्वितयार्थ-मिति परिसंख्या । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदुपभृ-ति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति विधिभ्यां हि तयोरविशेषेण सर्वप्रयाजार्थत्वं प्राप्तम् । प्रथमप्रयाजोपक्रम एव प्रया-जार्थस्यौपभृताज्यस्य जुह्वां समानयनमपि प्राप्तं तस्य तस्मात्कालादाकृष्य बर्हिः प्रयाजोपक्रमकाले विधा-नादाज्यद्वयमपि प्रयाजविशेषविषयतया व्यवतिष्ठ-ते । एवं चात्र प्राप्तपरिसंख्याने ऽपि न त्रैदोष्य-मन्यानुष्पादित्वेन शब्दव्यापाराविषयत्वात् । "ऋत्वि-ग्भ्यो दक्षिणां ददाति अग्नीधे ददाति ब्रह्मणे ददा-ती"त्यादिविध्यधीनऋत्विगानमनार्थं दक्षिणादाननिय-मानुनिष्पादिनी ऋत्विजां कर्मसु कर्तृत्वप्राप्तिः । स्व-र्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्यादात्मनेपदेन कर्तु-रेव फलावगमाच्च फलार्थिनो यजमानस्यैव साङ्गे ज्यो-तिष्टोमादिकर्मणि साक्षात्कर्तृत्वे प्राप्ते तत्राप्राप्तऋ-त्विजां कर्तृत्वं दक्षिणादाननियमेन प्राप्यते । दक्षि-णादानविधिर्हि ऋत्विगानमनद्वारदृष्टार्थत्वे सम्भवति-

नादृष्टार्थः कल्पयितुं युक्त इति दक्षिणादानेनैवर्त्विज आनयितव्या न तु साम्राद्युपायान्तरेणेति नियमविधिः सम्पद्यते । ततश्च तेषां दक्षिणया परिक्रीतानां क्वचिद्विनियोगापेक्षायां वस्तुसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाद्भविष्यागदक्षिणादानादेर्दूरोत्सर्गादन्यत्र कर्मणि कर्तृत्वेन विनियोगः तत्प्रयोजकत्वेन प्रधानवाक्यावगतं यजमानस्य तत्र कर्तृत्वमिति संपद्यते । राजन्यवासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति विधयधीननाराशंसादिनियमानुनिष्पादितुल्यकल्पानामेव सत्रे ऽधिकार इति नियमः । नाराशंसतनूनपान्मन्त्रयोर्द्वितीयप्रयाजस्थानपठितयोरव्यवस्थितविकल्पे प्राप्ते पुरुषभेदेन व्यवस्थार्थौ राजन्यवासिष्ठादीनामिति विधिस्तावन्नियमविधिस्ततश्च सर्वे ऽपि नाराशंसकल्पा इति वा सर्वे ऽपि तनूनपात्कल्पा इति वा तुल्यकल्पा एव सर्वे सत्रे ऽधिकुर्वन्ति न भिन्नकल्पा अपीति नियमो लभ्यते । भिन्नकल्पानां सत्रे संभूय प्रवृत्तौ तदन्तर्गतप्रयाजेष्वन्यतरकल्पस्यैवाश्रयणीयतया केषांचित्क्रतुवैगुण्यप्रसङ्गात् । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति विधयधीनप्रयाजनियमानुनिष्पादिनी तत्समुच्चयप्राप्तकार्यान्तरपरिसंख्या । अत्र हि यथा द्रव्यापेक्षाणां प्रयाजानां पाक्षिकानेकद्रव्यप्राप्तौ जौह्वाज्येनैव प्रयाजाः कर्त्तव्या इत्युपाय नियमो ऽस्ति तथा कार्याकाङ्क्षस्य जौह्वाज्यस्य पाक्षिकानेककार्यप्राप्तौ जौह्वाज्येन प्रयाजा एव कर्त्तव्या इति कार्यनियमो ऽप्यस्ति प्रत्यक्षश्रुत्या जौह्वाज्यस्य प्रयाजानां च परस्परान्वये कृते प्रयाजानां द्रव्याकाङ्क्षया जौह्वस्य का-

र्थाकाङ्क्षायाश्च शान्त्या लिङ्गात्प्रयाजानामनियतद्रव्याक-ल्पनस्येव जौहवाज्यस्यानियतकार्यकल्पनस्याप्यप्रवृत्ते-स्तेन च कार्यनियमेन परिसंख्यापि लभ्यते । प्रयाजानु-याजाज्यभागोपांशुयाजपार्वणहोमनारिष्टहोमानां द्रव्या-काङ्क्षाणामुपस्तरणाभिघारणकपालाञ्जनसदनकरणा-लङ्करणानां चाज्याकाङ्क्षाणां कार्याकाङ्क्षेषु जौहवाज्या-दिषु लिङ्गेनैव प्रवर्त्तमानानां मध्ये प्रयाजेषु जौहवाज्यं प्राप्नुवत्सु अन्येषामपि केषां चित्तैः समुच्चित्य प्राप्तेरव-श्यंभावात् । ननु एवं सति कार्यांशे यदि संख्यैव स्यात् उच्यते । समुच्चयः कार्यविशेषनियतो न भवति । न हि जौहवाज्ये एतेषां कार्याणां समुच्चितानां प्राप्तिः औ-पभृताज्ये एतेषामिति कार्यविशेषनियते समुच्चये किं चिन्नियामकमस्ति । अतो यान्येव कानि चित्कार्याणि जौहवाज्ये समुच्चित्य प्राप्नुवन्ति तान्येव ततोऽन्येषां केषां चित् कार्याणां तत्र समुच्चित्य प्राप्तौ न प्राप्नुवन्तीति । कस्यापि कार्यस्य प्रयाजाज्ये नियतप्राप्त्यभावात्तत्र प्रया-जानामप्राप्तांशपूरणं तावदवश्यं कर्त्तव्यम । तस्मिन्कृते नै-राकाङ्क्ष्येण लैङ्गिककल्पनाप्रतिबन्धाद्भवन्तो पक्षे प्रया-जैः सह समुच्चित्य प्राप्तिमतामन्येषां कार्याणां निवृ-त्तिः नखविदलनादिनिवृत्तिवत्तदनुनिष्पादिनीत्यवहितेन मनसालोचनीयम् । आतिथ्यायां चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्तीति विध्यधीना तत्र प्रकृतिप्राप्तौपभृतचतुर्गृही-तान्तरपरिसंख्यातदनुनिष्पादिनी प्रकृतौ बर्हिः प्रया-जोपक्रमे प्रयाजार्थमौपभृताज्यादर्धं समानेतव्यमित्य-स्यार्थस्य प्राप्तिः । तस्य विधेरभावे हि यदुपभृति प्रया-

जानुयाजेभ्यस्तदिति विधिवशादौपभृताज्यं सर्वमपि प्रयाजानुयाजसाधारणं स्यादिति समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेनौपभृते ऽनुयाजद्वयार्थमर्धाधिकमवशेषणीयमिति प्रयाजाद्वयार्थमर्धान्यूनमेव समानेतव्यं प्राप्नुयात्। ननूभृत्यष्टगृहीतमेकहविर्न भवति किं तु चतुर्गृहीतं हविर्द्वयं तच्चतुर्गृहीतं जुहोतीति विधिना चतुर्ग्रहणसंस्कृतस्याङ्गत्वावगमादिति निर्णीतं चतुर्थे तथा च यदुपभृतीतिविधिः प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपरमित्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्येदतः समानयनविधिनार्धमेव समानेतव्यमिति प्राप्नुयादिति चेत्। नैवम्। तथा व्यवस्थापकविध्यन्तराभावे यदुपभृतीत्यविशेषविधानेन चतुर्गृहीतद्वयस्यापि प्रयाजानुयाजार्थत्वप्राप्तेरनिवार्यत्वात्। न चैकस्मिन् यागे हविर्द्वयं नान्वेतीति शङ्क्यम्। वचनबलादेकैकस्य चतुर्गृहीतस्य हविषो ऽनेकप्रयाजार्थत्ववदनेकानुयाजार्थत्ववच्चतुर्गृहीतद्वयरूपस्य हविर्द्वयस्यैकैकयागार्थत्वस्याप्युपपत्तेः। पशुयागएकस्मिन् हृदयजिह्वाद्येकादशहविरन्वयदर्शनाच्च। चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्तीत्यनुयाजरहितायामातिथ्यायां विधेः सत्त्वे तु तेन चतुर्गृहीतान्तरपरिसंख्याबलात्तदुपभृति प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतमनुयाजार्थमपरमिति व्यवस्थावगत्यार्धमेव समानेतव्यमिति सिध्यति। ननु चतुर्गृहीतवचनमातिथ्यायां प्रयाजार्थमेव चोदकाच्चतुर्गृहीतद्वयप्राप्तौ तत्रैकमेव चतुर्गृहीतं हविरिति प्रयाजार्थे हविषि वैकृतविशेषवचनतयाप्युपपन्नं नोक्तव्यवस्थां गमयेदिति चेत्। सत्यमुभयथाप्युपपन्नस्य तस्य न ह्यत्रानुयाजा इज्यन्त

इतिवाक्यशेषवशात् व्यवस्था भविष्यति । अनेन हि वाक्यशेषेणोपभृति द्वितीयचतुर्गृहीताभावे ऽनुयाजानामभावो हेतूक्तः । ततश्च तत्रैव हेतौ साध्यभूतायामातिथ्यायामुपभृति द्वितीयचतुर्गृहीतस्य परिसंख्यामुपनयन् विधिस्तस्य केवलानुयाजार्थत्वं प्रथमचतुर्गृहीतस्य केवलं प्रयाजार्थत्वं च व्यवस्थापयति । अतस्तदनुनिष्पादिन्यङ्गसमानयनप्राप्तिर्भवति । एवं "लोका वै यज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुबत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्ती"त्यत्र परिसंख्यानुनिष्पादी नियमः । कथं सति विवृद्धस्तोमकाः क्रतवः एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्यादिभिर्विहिताः तेषु क्रतुषु बहिष्पवमानादिषु सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु एकविंशादिस्तोमवृद्धिसिद्ध्यर्थं प्राकृतेभ्यो ऽधिकावापे प्राप्ते ऽत्र ह्येवावपन्तीत्युदाहृतवाक्येन पवमानगायत्र्यादिभ्यो ऽन्यत्रावापः परिसंख्यायते । तेनावापस्य पवमानातिरिक्तेभ्यः स्तोत्रेभ्यो ऽनिवर्तितत्वात्तद्व्यतिरिक्तेष्वाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेष्वगत्याभ्यासेनैव संख्यापूरणं कार्यमिति सिध्यति । अनया चावापसामान्यस्य स्तोत्रान्तरेभ्यः परिसंख्यया येषु विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु प्रत्यक्षश्रुतिविहितान्यपि कानि चित्सामानि सन्ति तेषामपि स्तोमविवृद्धये सर्वस्तोत्रेषु सामान्तरावापे कर्तव्ये प्रत्यक्षश्रुतिविहितानां साम्नामनियमेन यत्र क्वचित्स्तोत्रे प्राप्तावावापः पवमानविषयो व्यवतिष्ठते । तथा ऽविवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु प्रत्यक्षश्रुतिविहितानां साम्नां स्तोमाधिक्यपरिहाराय प्राकृतसामोद्वापेन तत्स्थाने ऽवापतव्यानामनियमेन यत्र क्वचित्स्तोत्रे प्राप्तः आवा-

पस्तद्विषयो व्यवतिष्ठत इत्येवमत्र परिसंख्यानुनिष्पादी नियमः "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस" इत्यादिविधिषु परिसंख्यानुनिष्पादिनी परिसंख्या । तथा हि पशुनां यजेतेति श्रुतं पशोर्यागसाधनत्वं विशसनानादिवाक्यबलादवयवद्वारेणेति तावद् व्यवतिष्ठते । यथा सोमेन यजेतेति श्रुतं सोमस्य यागसाधनत्वमभिषवादिवाक्यबलाद्रसद्वारेणेति व्यवतिष्ठते । ततश्च पश्ववयवानां सर्वेषामविशेषाद्धविष्ट्वेनावदानप्राप्तौ हृदयादिभ्योऽन्येषामवयवानामवदानपरिसंख्यार्थानि हृदयस्याग्रेवद्यतीत्यादीनि । तथा चावदानपरिसंख्ययावयवान्तराणां हविष्टपरिसंख्यापि लभ्यते । एवं यदुपभृतीति सामान्यविधिना चतुर्गृहीतद्वयस्याप्यविशेषेण प्रयाजानुयाजार्थत्वप्राप्तावातिथ्यायामुपभृति चतुर्गृहीतान्तरपरिसंख्यार्थवादसमर्पितानुयाजाभावहेतुसमभिव्याहृतया लब्धा प्रथमं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थं द्वितीयमनुयाजार्थमिति व्यवस्थापि परिसंख्यानुनिष्पादिनी परिसंख्यैव । तत्र तदनुनिष्पादिनी समानेतव्यस्यार्थत्वप्राप्तिरप्यस्तीति सैव प्रागुदाहृता । एवमनुनिष्पादिफलस्याप्यनुनिष्पादिफलान्तरमन्यत्राप्यूहनीयम् । इत्थमनुनिष्पादिफलसङ्करो दर्शितः । अन्यलभ्यफलसङ्करो यथा । सांग्रहण्यां रात्रिसत्रन्यायलभ्यफलप्राप्तिमूला तत्सन्निधिसमाम्नातानामामनहोमानां तदङ्गत्वप्राप्तिरन्यथा तेषामपि रात्रिसत्रन्यायेनैवार्थवादिकफलकल्पनया नैराकाङ्क्ष्येण तदङ्गत्वं न सिद्ध्येत् । "उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयती"त्यत्रान्यलभ्यप्रथनप्राप्तिमूलस्तस्याध्वर्युकर्तृकत्व-

त्वनियमः । अप्रथितं हि पिष्टं स्वयमेव पुरोडाशाकृतिशालितया न प्रथते । अतः पुरोडाशान्यथानुपपत्तिलभ्यमेव प्रथनं । तत्राध्वर्युकर्तृकत्वनियमः परं न लभ्यः । तस्मादाध्वर्यवसमाख्यालम्भनेन प्रथने कर्तृनियमसिध्यर्थो ऽपि प्रथनविधिः । वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानुप्रयन्तीत्यनान्यलभ्यप्राप्तिपूर्विका परिसंख्या । अत्र ग्रहाणामैन्द्रवायवाग्रता न विधीयते । सा हि विधीयमाना धाराग्रहाणामेव विधीयेत न त्वधाराग्रहयोरुपांश्वन्तर्यामयोरपि । "अपव्या धारया गृह्णाती"त्येतत्सन्निधौ श्रवणेन धाराग्रहाणामेव गृह्णातिनोपादानात् । तेषां च पाठत एव प्राप्ता ऐन्द्रवायवाग्रता । किं त्वत्र पाठप्राप्ताग्रतानुवादेनैन्द्रवायवाद्यो ग्रहा एव विधीयन्ते । यद्यपि ते ऽप्यैन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादिक्रमेण पठितैः प्रातिस्विकविधिभिर्लभ्यास्तथापि तेषामिह पुनर्विधानं परिसंख्यार्थं । कथमेतत्सन्निधौ शुक्राग्रान् गृह्णीत प्रतिष्ठाकामः मन्थ्यग्रानभिचरन्नित्यादिवाक्यैर्ग्रहानाश्रित्य शुक्राग्रतादयो गुणाः कामाय विधीयन्ते । तेषां गुणानां धारग्रहवदधाराग्रहावप्याश्रयत्वेन प्राप्नुत इति तत्तत्कामनायां शुक्रादय उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि प्रागपकृष्टव्याः स्युः । असन्निधाने सति तु कामाय विधीयमाना गुणा अनेन विधिना प्राकृतानैन्द्रवायवादिग्रहानेवाश्रित्य विधीयेरन्निति तयोराश्रयत्वव्यावृत्त्या शुक्रादयः कामनायामैन्द्रवायवादेव प्रागपकृष्टव्या इति लभ्यते । तदेतत्सर्वं दशमे ऐन्द्रवायवाग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति पे-

टीकायां निरूपितम् । ननु नैतदुदाहरणं युक्तं । ग्रहाणां क्रत्वर्थत्वस्यान्यतः प्राप्त्यसम्भवात् । न चैन्द्रवायवमैत्राव-रुणादिग्रहविधीनां ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातत्वात्प्रकर-णेनैव तेषां तदर्थत्वप्राप्तिः "ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्नि"तिवाक्येन प्रकरणं बाधित्वा तेषां पुरुषार्थत्वस्यैव प्रापणात् । न च शुक्रा-ग्रादिवाक्येष्ववाग्रताया एव फले विधानमिति शङ्क्यम् । शुक्राग्रतादीनां पाठतोऽप्राप्तत्वादनुवादासम्भवेन वि-धेयत्वेऽप्यत्र पाठप्राप्तैन्द्रवायवाग्रतानुवादेन धात्वर्थभू-तानां ग्रहणामेव फले विधानात् मुख्यार्थविधानसम्भवे वाक्यार्थविधानाङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् । कामसंयोगे तु व-चनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति दाशमिकाधिकरणे तथैव निर्णीतत्वाच्च । तथा चैतद्विध्यभावे प्रातिस्विक-विधिभिरुत्पन्नानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां प्राकरणिकं क्र-त्वर्थत्वं बाधित्वा कामसंयुक्तं वाक्यं पुरुषार्थत्वमेव प्राप-येदित्यप्राप्तक्रत्वर्थत्वप्रापणार्थोऽयं वायवा एषेत्यादि-विधिस्तथा च वाक्यद्वयबलादैन्द्रवायवादीनां खादिरा-दिवदुभयार्थता भवति । एवं चानेनविधिना ग्रहाणां बाधकबाधनेन क्रत्वर्थत्वे प्राप्यमाणे कामसंयुक्तवच-नोपक्रमे समाम्नानबलात्तदाश्रयान्तरपरिसंख्यात्यनुनि-ष्पद्यतइत्यनुनिष्पादिसङ्कर एवैतदुदाहरणं युक्तं न त्वन्यत्राप्यसङ्करे । तत्रापि वा नोदाहरणम् । धा-राग्रहाधिकारादेवाश्रयान्तरपरिसंख्यालाभादिति चे-त् । एवं तर्हि माभूत्तदिहोदाहरणम् । कपालेषु श्रपयतीत्येतदुदाहरिष्यामः । अत्र न तावत्कपालवि-

भियंदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्यत एव त-त्प्राप्तेः अष्टसु कपालेषु संस्कृतो ह्यष्टाकपालशब्दा-र्थः । उक्ततद्धितार्थविवक्षया कपालशब्दस्याष्टशब्देन त-द्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासे कृते ऽष्टाकपा-लप्रातिपदिकात्संस्कृतमित्यर्थे विहितस्याण्प्रत्ययस्य द्वि-गोर्लुगनपत्यइति लुक्स्मरणात् । नापि श्रपणविधिः । अपश्यन् पुरोडाशं कूर्मंभूतं सर्पन्तमित्यादिवाक्यशेषेण कपालेषु संस्कार्यस्य पुरोडाशत्वावगत्या ऽपूपविशेषरू-पस्य पुरोडाशस्य श्रपणं विना निष्पत्त्यसम्भवेन स्वरूपेण श्रपणस्यार्थसिद्धत्वात् । नापि श्रपणस्य क्रत्वङ्गप्राप्त्यर्थो विधिः प्रयोजनाभावात् । न च पुरोडाशविकारेषु चरु-करम्भादिषु श्रपणस्यातिदेशेन प्राप्तिः प्रयोजनम् । ते-षामपि श्रपणं विना निष्पत्त्यसंभवेनार्थतस्तल्लाभसंभवात् । ननु श्रपणस्य प्रयोगमध्ये ऽनुष्ठानलाभार्थो विधिः स्यात् । विधाने हि सति प्रकरणगृहीतत्वेनाङ्गस्य सतस्तस्य प्र-योगमध्ये ऽनुष्ठानं लभ्यते । अन्यथा ह्याज्यवत्पुरोडाशो-ऽपि बहिःश्रपणसिद्ध एव गृह्येत । न च कपालेषु संस्का-रविधानादन्तः श्रपणसिद्धिः बहिःश्रपणसिद्धस्यैव पुरोडा-शस्याजस्य गार्हपत्याहवनीययोरिव कपालेष्वधिश्रप-णस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः । न चाङ्गाराध्यूहनादिविधिभि-स्तत्सिद्धिः तेषामप्यदृष्टार्थत्वोपपत्तेः । तथापि व्रीहीन्नि-र्वपति व्रीहीन्प्रोक्षति व्रीहीनवहन्तीति व्रीहीणां निर्वा-पादिसंस्कारविधानात्तेषां प्रयोगमध्ये पुरोडाशप्रकृति-तयोपादानं लभ्यत इति तत एव तन्मध्ये श्रपणस्या-प्यनुष्ठानं लभ्यत इति चेत् । न । तेषां व्रीहिसाधनकनि-

वीपाद्यर्थकर्मविधायकत्वेनाप्युपपन्नतया नान्यथासिद्ध-प्रकृत्युपादानालम्भकविध्यभाव पुरोडाशस्याप्याज्यदार्श-पूर्णमासिकजाघन्यादिवत्स्वरसतो यथासिद्धस्यैव हवि-ष्ट्वेन ग्राह्यत्वप्राप्तेः । अत एव पशुसोमाधिकरणे "ऐन्द्र-वायवं गृह्णाती"त्यादयो यागविधयस्तेषु गृह्णातिकर्मभूतं हविरव्याधारया गृह्णातीति सन्निहितं वाक्ये श्रुतं धारासमर्थं द्रवद्रव्यं तच्च सोमं क्रीणाति सोममभिषु-णोति सोमं पावयतीत्यादिसोमसंस्कारवाक्यपर्यालोच-नया सोमप्रकृतिकमवसीयते । "अतः सोमेन यजेते"त्य-त्र सोमशब्दस्तत्प्रख्यन्यायेन तेषां यागानां नामधेयम् । यजेतेति तत्समुदायानुवाद इति पूर्वपक्षे अवव्याधारया गृह्णातीत्यनेनोदकादिसाधारणस्य यथासिद्धद्रवद्रव्य-मात्रस्य हविष्ट्वप्राप्तेरनन्यथासिद्धप्रकृत्युपादानलम्भकवि-ध्यभावेन क्रयादिवाक्यान्यर्थकर्मविधायकान्येव स्युर्न तु संस्कारकर्मविधायकतया हविषः सोमरसत्वापादकानि । अतस्तत्प्रख्यन्यायो ऽत्र नावतरतीति दूषणमुक्तम् । तथा-पि व्रीहिभिर्यजेतेतिविधिना प्रकृत्युपादानं लभ्यतइति तत एव प्रयोगान्तःप्रपणं सिद्ध्येदिति चेत् न । तस्य या-गद्रव्यविधायकतया पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यविधायित्वाभा-वात् । तस्मात्कपालेषु श्रपयतीतिविधिः श्रपणस्यान्तःप्र-योगकर्तव्यतासिद्ध्यर्थः स्यादिति चेन्मैवम् । यागोद्देशेन द्रव्यविधायकस्यापि व्रीहिभिर्यजेतेतिवाक्यस्य पुरोडाशा-वरुद्धे यागे व्रीहीणां साक्षात्करणत्वासम्भवेन तत्प्रकृति-त्वविषयत्वपर्यवसायितया निर्वापप्रोक्षणादिविधीनामपि तद्विषयत्वलाभेन तत एव श्रपणस्य प्रयोगमध्यकर्तव्य-

तासिद्धेः । नन्वेवं सति तस्य श्रपणस्य कपालाधिकरणासिध्यर्थो विधिः स्यात् । न स्यात् । उक्तरीत्या श्रपणस्य प्रयोगमध्यकर्तव्यतासिद्धावुत्पत्तिवाक्यावगतस्य कपालेषु संस्कारस्य श्रपणरूपतासिद्धेः । दृष्टासंभवे हि तस्यादृष्टार्थाभिश्रपणमात्ररूपता प्राप्नुयात् । ननु तथापि श्रपणस्य समाख्यावललभ्याध्वर्युकर्तृकत्वनियमार्थस्तद्विधिः स्यादिति चेत् न । अविदहन्तःश्रपयतेति प्रैषबलादध्वर्योरिष्टिकहविःश्रपणेषु प्रयोजककर्तृत्वेन प्रैषेषु च पराधिकारादितिन्यायेन प्रेषितुरध्वर्योरन्यस्यैव पुरोडाशश्रपणे ऽपि साक्षात्कर्तृत्वात् । प्रयोजककर्तृत्वस्य च समन्त्रवर्णादेव लाभात् । तस्मादन्यलभ्यश्रपणविधानेन प्रकृत्युपादानमाक्षिप्याक्षिप्तोपादानापेक्षितप्रकृतिद्रव्यनियममात्रपरत्वं व्रीहिशास्त्रस्यापाद्य तद्द्वारा चिन्नेष्टिगततण्डुलद्रव्यकयागात्प्रकृत्युपादाने व्रीहिनियमव्यावर्तनार्थो ऽयं विधिः । असति ह्यस्मिन्विधौ व्रीहिशास्त्रमेव जात्यवस्थाविशेषविशिष्टप्रकृतिद्रव्योपादानपर्यन्तमिति तण्डुलयागादर्थलोपेन श्रपणनिवृत्तावपि व्रीहिशास्त्रस्य श्रपणसुखप्रवृत्तिकत्वाभावेन चोदकादङ्गान्तरैः सह व्रीहिरूपप्रकृतिद्रव्योपादानमपि प्राप्नुयात् । सति त्वस्मिन्विधौ विहितस्य श्रपणस्य प्रयोगमध्ये ऽनुष्ठेयतया तत्र तत्प्रकृत्युपादाने तत एवार्थतः सिद्धेः । व्रीहिशास्त्रं प्रकृतिद्रव्ये जात्यवस्थाविशेषनियममात्रार्थं भवति । प्रयोगमध्ये श्रपणार्थं प्रकृतिद्रव्याण्युपाददीतेति यत्तद्व्रीहिजातीयानि सतुषावस्थानीति । तथा च व्रीहिशास्त्रस्य प्रकृत्युपादानप्राप्त्यर्थं श्रपणविध्यपेक्षत्वे सत्येवं व्यवस्था सिध्यति ।

वैकृते यत्र हविषि अपणमपेक्षितं तत्रान्यस्य प्रयोगमध्ये ऽनुष्ठानं यत्र च तत्तत्र प्रकृत्युपादानं यत्र प्रकृत्युपादानं तत्र व्रीहिनियमः। एवं च सति तण्डुलयागादर्थलोपेन अपणनिवृत्तौ तन्मूलकं व्रीहिनियमपर्यन्तं निवर्त्ततएव तदाहुः।

तण्डुलेभ्यो ऽर्थलोपेन अपणं विनिवर्त्तते।
अपणस्य निवृत्तस्य स्वयं कर्तृकता कथम्॥
तदधीनमुपादानं प्रकृतेः स्यात्कथंतराम्।
तद्वशाद्व्रीहिनियमस्तदभावे कथंतमामिति॥

नन्वस्त्वेवं कपालेषु अपयतीतिविधिरेवोदाहरणम्। अत्र यदुक्तं तदाक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षितव्रीहिनियमार्थं व्रीहिशास्त्रमिति। तदयुक्तम्। व्रीहिनियमस्य निर्वापादिसंस्कारविधिभिरेव लाभसंभवात्। प्रकृत्युपादानलक्षकविध्यभावे हि प्रकृतिद्रव्यानपेक्षणेनानपेक्षितसंस्कारायोगात् निर्वापादीन्यर्थकर्माणि स्युरिति ततः प्रकृतिद्रव्यनियमो न सिध्यति। कपालेषु अपयतीति विधिनाक्षिप्ते प्रकृत्युपादाने सत्युपादेयप्रकृतिद्रव्यविशेषाकाङ्क्षायां निर्वापादिसंस्कार्यत्वेन श्रुतानां व्रीहीणां च क्वचिद्विनियोगाकाङ्क्षायां कथं व्रीहीणामेवापेक्षितप्रकृतिद्रव्यत्वेनान्वयात्तन्नियमो न सिद्ध्येत्। संस्कार्यद्रव्यापेक्षस्य हि कस्य चिदभावे वरं सक्तून् जुहोतीतिवत् द्वितीयाद्यवगतगुणकर्मत्वपरित्यागेनार्थकर्मत्वाङ्गीकारः प्राप्नुयात्। तत्सत्त्वे तु नार्थकर्मत्वप्राप्तिः। अत एवोपनयनसंस्कृतस्य माणवकस्य विनियोगाका-

ङ्क्षायामुपनयनप्रक्रमाधीनस्याध्ययनस्य कर्त्रपेक्षासत्त्वा-त्तत्कर्तृत्वेनान्वय इत्युपनयनस्य नार्थकर्मत्वप्राप्तिः । उक्तं च्यपशूद्राधिकरणे । स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टकर्तृक-त्वेन कर्त्तारमपेक्षमाणः प्रकृतोपनयनसंस्कृतान् किमर्थं वयमाचार्यनिकटं नीता इत्येवं प्रयोजनमपेक्षमाणान् ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वन् तेषामेवाध्ययनं वि-धत्ते न शूद्रस्येति । अपि च अपूर्वविध्याक्षेपतः प्रकृत्यु-पादाने प्रसक्ते सर्वानियतप्रकृतिद्रव्योपादानप्राप्तौ "तस्मि-न्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधः सुमनस्यमान" इति पुरोडाशप्रतिष्ठापनमन्त्रवर्णादेव क्लृप्तो वा मन्त्रवर्णा-दिति न्यायेन व्रीहिजातीयं प्रकृतिद्रव्यमित्यग्रमर्थो ल-भ्यते । किं तु लाघवात्तस्य पिष्टावस्थायामुपादानं प्राप्नो-तीति सतुषावस्थोपादानं परं ततो न प्राप्नुयात्तदपि प्रागुक्तरीत्या निर्वापादिसंस्कारकैमर्थ्यवाक्यापेक्षया ल-भ्यत इति न काचिदनुपपत्तिः । ननु यवैर्यजेतेत्याहत्य विहितैर्यवैः प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षाशान्तेर्मन्त्रप्रकाश्यत्वसं-स्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या व्रीहीणां प्रकृतिद्रव्यत्वं न सिध्ये-दतस्तत्सिध्यर्थं व्रीहिशास्त्रमपेक्षितमिति चेत् । मैवम् । न खलु यवानामपि साक्षात्प्रकृतित्वं श्रुतं किं तु श्रुत-पुरोडाशावयवयागकरणत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयम् । व्रीहीणां तु मन्त्रप्रकाश्यत्वसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्येति को विशेषस्तस्मादनर्थकं व्रीहिशास्त्रमिति चेत् । उच्यते । व्रीहिशास्त्राभावे व्रीहिगतापूर्वीयत्वरूपाप्रतिपत्तेः। संस्का-रवाक्यगतेषु व्रीहिपदेष्वपूर्वीयत्वलक्षणा न लभ्येतेति सं-स्काराणां यवसाधारण्यं न स्यात् । सति व्रीहिशास्त्रे

तेन व्रीहीणां यागापूर्वीयत्वावगतेस्तल्लक्षणायाः संभवात्संस्काराणां यवसाधारण्यं सिध्यति। एवं च यद्यपि व्रीहिशास्त्रं व्रीहिनियमार्थं न स्यात् तस्यान्यलभ्यत्वात्तथाऽप्यन्यलभ्यनियमद्वारा यवेषु प्रोक्षणादिप्रास्थ्यर्थमवहननादिनियमार्थं च स्यादित्यनन्तरप्रदर्शनीययोरन्यलभ्यनियमफलकप्राप्त्यन्यलभ्यनियमफलकनियमयोरिदमुदाहरणं भविष्यतीति। ननु नैतदपि युक्तम्। व्रीहिशास्त्रप्रवृत्त्यधीनव्रीहिपदगतापूर्वीयत्वलक्षणाभावेऽपि यवसाधारण्यलाभसम्भवात्। द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणावहननादिसाध्यत्वेन श्रुतानां व्रीहीणां प्राक्सिद्धेन स्वरूपेण तत्साध्यत्वासंभवात्तत्तत्क्रियाजन्यदृष्टादृष्टसंस्कारविशिष्टतया तत्साध्यत्वसंभवेऽपि तावता फलपर्यवसानाभावादानर्थक्यापत्तेः। फलपर्यवसायिनो द्वारान्तरस्य च प्रोक्षणादिसाध्यतार्हस्य व्रीहिष्वनुपस्थितेः प्रोक्षणादिभ्य एव स्वतन्त्रफलकल्पनागौरवापत्तेः। श्रुतविनियोगभङ्गापत्तेश्च। प्रोक्षणादिसाध्यत्वनिर्वाहार्थमेव संस्कृतानां व्रीहीणां अपणविध्याक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षितप्रकृतिद्रव्यतयान्वयः कल्प्यते। एतावतापि तन्निर्वाहः कथं स्याद्यदि कल्प्यमानपुरोडाशप्रकृतिभावलभ्यापूर्वसाधनत्वाकारेण व्रीहीणां प्रोक्षणादिसाध्यत्वमित्येतावत्पर्यन्तं न कल्प्येत। तथा कल्पने च प्रोक्षणादीनां यवसाधारण्यं तत एव लभ्यते। इयांस्तु विशेषो व्रीहिशास्त्रप्रवृत्तौ लक्षितापूर्वसाधनत्वेन यवसाधारण्यं तदप्रवृत्तौ कल्पितापूर्वसाधनत्वेन उभयथापि यवसाधारण्यं लभ्यतएवेति चेत्। न लभ्यत इति ब्रूमः। व्रीहि-

शास्त्रसद्भावे संस्कारवाक्यश्रुततत्क्रियासाधारत्वनिर्वाहाय व्रीहिपदानां व्रीहिशास्त्रसमर्पितापूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रवृत्तावपूर्वसाधनत्वस्यावहननानपेक्षस्रुवादिसाधारणयेन स्रुवादिव्यावर्त्तनाय तस्मिन् विशेषणीये व्रीहिगतत्वेन तद्विशेषणे व्रीह्यंशे शक्तिरपूर्वसाधनत्वांशे लक्षणेति वृत्तिद्वयविरोधप्रसङ्गात्तण्डुलप्रणालिकात्वेन तद्विशेषणीयम् । तण्डुलप्रणाड्यापूर्वसाधनत्वं च यवानुगतमिति तद्रूपोद्देशेन विधीयमानानां संस्काराणां यवसाधारण्यं लभ्यते । व्रीहिशास्त्राभावे तु व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वस्य प्रागनुपस्थितत्वेन तत्तत्क्रियासाधारत्वानुपयोगिनापि व्रीहित्वेनैवोपलक्षितेषु व्रीहिषु भाविविनियोगमूलकतत्तत्क्रियासाधारत्वोपयोगिरूपसम्भावनया संस्कारवाक्येषु प्रवृत्तेषु तन्निर्वाहार्थं पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वकल्पनया यद्व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वमवगम्यते तत्स्रुवादिष्वतिप्रसङ्गवारणायोपस्थितेन व्रीहिगतत्वेनैव विशेषयितुं शक्यम् । शब्दसमर्पणीयद्रव कल्पनीये तस्मिन् वृत्तिद्वयविरोधाभावात् । तद्विशेषितं च स्रुवादिभ्य इव यवेभ्यो ऽपि व्यावृत्तमिति संस्काराणां यवसाधारण्यं न लभ्यते । तथा वैकृतेषु नीवारादिषु तेषामतिदेशेन प्राप्तिरपि न लभ्यते व्रीहिरूपद्वाराभावादतो व्रीहिशास्त्रमन्यलभ्यनियमद्वारा यवेषु प्रोक्षणादिप्राप्त्यर्थमवहननादिनियमार्थं च पर्यवस्यतीति समनन्तरप्रदर्शनीययोर्द्वयोरपि तदुदाहरणमितियुक्तमेव । अपि चास्ति व्रीहिशास्त्रस्यान्यदपि प्रयोजनम् । अष्टशफपरिमाणाय शेषकार्यैर्भ्रस्यापर्याप्तानां पुरोडाशजातिमात्रसम्पादनस-

मर्थानामल्पानां व्रीहीणां लाभे तत्पर्याप्तानपि व्रीहिप्रतिनिधीन्नीवारानपहाय मुख्यानां व्रीहीणामुपादानं तदभावे हि पुरोडाशश्रपणव्रीहिसंस्कारविधिसामर्थ्यात्पुरोडाशप्रकृतित्वेन कल्प्यमाना व्रीहयः पुरोडाशाङ्गत्वमेव प्रतिपद्येरन्न यागाङ्गत्वम् ततश्चाष्टशफपरिमाणस्विष्टकृदिडाप्राशित्रचतुर्धाकरणभक्षणादीनां व्रीहीणां च पुरोडाशाङ्गत्वाविशेषेण तावत्पर्याप्तव्रीह्यलाभे बहूनां तेषामङ्गानां बाधाद्वरमेकस्य व्रीहिरूपाङ्गस्य बाध इति नीवारोपादानं प्रसज्येत । व्रीहिशास्त्रसद्भावे तु तेन व्रीहीणां यागाङ्गत्वे बोधिते पुरोडाशावरुद्धे यागे हविष्ट्वेन साक्षाद्यागसाधनत्वमलभमानानां तेषामरुणाधिकरणन्यायेन अपूर्वविध्याक्षिप्तप्रकृत्युपादानापेक्षितप्रकृतिद्रव्यतया पार्ष्णिकान्वयकल्पने ऽपि यागाङ्गत्वमेवावतिष्ठते न तु तदपहाय पुरोडाशाङ्गत्वं श्रुतयागाङ्गत्वनिर्वाहायैव पार्ष्णिकान्वयकल्पनात् । अत एवारुण्यस्य पार्ष्णिकान्वयकल्पने ऽपि क्रयएवाङ्गत्वं न तु द्रव्य इति प्रतिपादितमरुणाधिकरणे *ततश्च बहुभ्यो यागाङ्गभूतेभ्यो ऽष्टशफपरिमाणशेषकार्येभ्यो व्रीहीणां प्रधानाङ्गतयाङ्गगुणविरोधाधिकरणन्यायेन भाष्यकारोक्तगुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणन्यायेन च प्राबल्यात्तद्बाधनमनुचितमित्यल्पानामपि व्रीहीणामुपादानं प्रतिनिधिपादान्त्याधिकरणोक्तं लभ्यते एवं च व्रीहिशास्त्रमुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशेन निराकाङ्क्षयागे प्राप्तिरहितानां व्रीहीणां प्राप्तिं कुर्वत् तन्निर्वाहायान्यलभ्यपुरोडाशप्रकृतिद्रव्यनि-

* अतश्च बहुभ्योऽप्याङ्गभूतेभ्यो द्र० २ पु० पा० ।

समावर्तनेऽपि यागाङ्गत्वापरित्यागात् । श्रौतेष्वपि पुरोडाशपरिमाणशेषकार्यपर्याप्तावप्युपादानं प्राप्स्यतीति प्राप्त्यनुनिष्पादिन्यां प्राप्तावप्येतदुदाहरणं भविष्यतीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः । उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निह्यन्तरालविधिसामर्थ्यलभ्यपौर्णमासीकालनियमपूर्विकामावास्यापरिसंख्या । तत्र हि पौर्णमासीकालविधिनोपांशुयाजस्य फलसंबन्धप्राप्तिवदमावास्यापरिसंख्यापि लभ्यतइति समर्थितं चतुर्थश्लोकव्याख्याने हे आहवनीय इत्यत्रान्यालभ्यपरिसंख्यामूला पराग्निकहोमानां फलसंबन्धप्राप्तिः । इयमपि तत्रैव समर्थिता । एकादशपशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीत्यत्रान्यलभ्यपरिसंख्यामूलो नियमः । कथं दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्हविषो ऽवद्यतीति तावत्परिसंख्या । तदभावे हि चतुरवत्तं जुहोतीतिविधिलक्षाद्धोतव्याद्धविष एव चतुरवदानं प्राप्नुयात्तत्सद्भावे तु हविषो द्विरेवावदानमित्युपस्तरणाभिघारणाद्यवदानविधिप्राप्तप्रचयशिष्टसंख्यानुवादस्ततःशब्दः सिद्ध्यति । इदं च द्व्यवदानं पाशुकेषु हृदयादिष्वपि चोदकतः प्राप्नोत्येव तथापि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति श्रवणमनियमप्राप्तौ नियमार्थं पशुप्रकरणे हि यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यपि श्रूयते तत्र पाशुकावदानमात्रमुद्देश्यं न तु वपावदानमेव हविरार्त्यधिकरणन्यायेन उद्देश्ये वपाविशेषणस्याविवक्षितत्वात् । ततश्च सर्वेष्वपि पाशुकावदानेषु हविरवदानद्वित्वेनोपस्तरणद्वाभिघारणद्वा वपायामिव हिरण्यशकलेन वा पञ्चसंख्या सम्पादनीयेति प्राकृतस्य द्व्य-

वदानस्यानियमः प्राप्तस्तत्र नियमः क्रियते । हवींषि य-
थाप्रकृति द्विरेवावदेयानि पञ्चसंख्या तु प्रकारान्तरेण स-
म्पादनीयेति । "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यत्रान्य-
लभ्यपरिसंख्यापूर्विका परिसंख्या । इदं हि नाग्निहो-
त्रस्य स्वर्गार्थत्वप्राप्त्यर्थमेतदभावे ऽपि तत्सर्वार्थमना-
देशादिति विश्वजिदधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनानिर्दिष्टफ-
लस्याग्निहोत्रस्य विनिगमनाविरहेण सर्वफलार्थत्वं
प्रापयता स्वर्गार्थत्वस्यापि प्राप्तिसम्भवात् । नापि स्व-
र्गान्तरफलपरिसंख्यार्थः तस्या अपि सः स्वर्गः स्यात्सर्वा-
न्तरत्वविशिष्टत्वादिति तत्सिद्धान्तन्यायलभ्यत्वात् । अतो
ऽग्निहोत्रस्यान्यलभ्यस्वर्गसंबन्धबोधनद्वारा तत्संनिधिस-
माम्नातानामनिर्दिष्टफलानां कर्मणां फलवदफलन्या-
येन तदङ्गत्वप्राप्त्यर्थमेतदभावे हि अग्निहोत्रस्य वि-
श्वजिन्न्यायेन फलकल्पने विनिगमनाविरहात्तेषामपि
तेनैव न्यायेन फलकल्पना स्यादिति तेषामग्निहोत्रा-
ङ्गत्वं न प्राप्नुयात् । एवं चानेन विधिनाग्निहोत्रस्या-
न्यलभ्यस्वर्गार्थत्वप्राप्तिनान्तरीयकतया विश्वजिदधिक-
रणपूर्वपक्षन्यायप्रसक्तस्य फलान्तरस्य परिसंख्या तत्सि-
द्धान्तन्यायलभ्या प्राप्यते अग्निहोत्रसन्निधिसमाम्नात-
कर्मणामनन्यलभ्यतदङ्गत्वप्राप्तिनान्तरीयकतया ते-
षामपि स्वर्गफलार्थत्वस्य तत्सिद्धान्तन्यायप्रसक्तस्य प-
रिसंख्यानन्यलभ्या च प्राप्यत इत्येवमत्रान्यलभ्यपरि-
संख्यापूर्विकानन्यलभ्या परिसंख्या यद्वाग्निहोत्रस्य या-
वज्जीववाक्येन प्रत्यवायपरिहारार्थत्वावगत्या तस्य त-
त्सन्निधिसमाम्नातानां कर्मणां च फलाकाङ्क्षाशान्तेर्विश्व-

जिदधिकरणापूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोरुभयोरपि तत्र तेषु चानवतारादिदं वाक्यमग्निहोत्रस्य स्वर्गसंबन्धप्राप्त्यर्थमेव न त्वन्येषां तदङ्गत्वप्राप्त्यर्थम् । नापि तदनुनिष्पादिन्यत्वा-नन्यलभ्या तेषां स्वर्गार्थत्वपरिसंख्यास्तीति मतम् । तदा केवलकाम्यकर्मणोर्थत्वस्वर्गसंबन्धविधानं तद्विश्वजिन्याय-लभ्यस्वर्गसंबन्धमतिक्रम्य तत्संनिधिपठितकर्मणां तदङ्ग-त्वप्राप्तिपर्यवसायीति तत्रान्यलभ्यानन्यलभ्यपरिसंख्या-फलसंकर उदाहर्तव्यः । एवमन्यलभ्यफलसंकरो दर्शि-तः । अप्रवृत्तिविशेषकरफलसंकरोऽपि दिङ्मात्रेणोदा-ह्रियते । द्वादशाहिकयोर्व्यनीकान्तर्गतयोर्गवामयनि-कयोस्त्र्यनीकाख्यानगतयोश्चादिमाग्रताविध्योरप्रवृत्तिवि-शेषकरप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः । तैर्विधिभिः परमापूर्वसा-धनत्वावच्छेदेनावान्तरापूर्वसाधनत्वावच्छेदेन च श्रु-तानां प्राप्तिरनन्यलभ्या क्रियते न तया प्रवृत्तिविशेषः कश्चित् द्वादशाहगवामयनयोरनन्यलभ्यः प्राप्यते तैः प्रा-पणीयस्य द्वादशाहिकदशरात्रान्तर्गतयोराद्ययोरह्नोरैन्द्र-वायवाग्रत्वानुष्ठानस्य चोदकात् गवामयनिकयो-राद्ययोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रत्वानुष्ठानस्य त्र्यनीकाविधानाच्च लाभसम्भवात् । किं तु तया तया प्राप्त्या तत्तद्विकारेषु प्रवृत्तिविशेषपर्यवसायिनी प्राप्तिः क्रियते । एतच्च प्र-थमश्लोकव्याख्याने स्पष्टमुक्तम् । साम्ना स्तुवीतेत्यत्राप्रवृ-त्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्वको नियमः कथम् ऋगक्ष-रारूढगीतिक्रियारूपस्य साम्नः केवलम् ऋगक्षराभिव्य-ञ्जकत्वमेव प्राप्तं न तु स्तकसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभि-धानात्मकस्तुत्यर्थत्वमपि । तदनेनैव विधिना प्रा-

प्यते । तस्यापगमेन च तत्र कश्चिदनुष्ठाने विशेषो लभ्यते गीतिक्रियया स्तुतेः साक्षान्निर्वर्त्तयितुमशक्य- त्वादतः क्रमप्रकरणाभ्यां स्तोत्राङ्गत्वेनावगतानामृचा- मभिव्यक्तिं कुर्वत्साम तद्द्वारा स्तुतिं निर्वर्त्तयितुं शक्तमि- ति स्तुतस्तुत्यर्थत्वनिर्वाहकानुष्ठानविशेषलाभाय पाक्षि- कान्वयन्यायेन स्तुत्यर्थासु ऋक्षु अवतरति ऋगभिव्यक्त्य- र्थत्वं तु साम्नः प्रत्यक्षावगतमिति न तत्राप्राप्तप्रापणं विधिना कार्यमपि तु ऋचामभिव्यक्तौ सामवच्चातुःस्व- र्याद्युपायान्तराण्यपि सन्तीति पक्षे ऽप्राप्तस्य साम्नो नि- यमः कार्यः अतो ऽत्राप्रवृत्तिविशेषकरस्तुत्यर्थत्वप्राप्तिपू- र्वकः स्तुत्यर्थऋगक्षराभिव्यक्त्युपायत्वेन साम नियमः । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादित्यत्राप्रवृत्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्विका परिसंख्या इदं हि न तावद्रथन्तरसाम्नि ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवाग्र- त्वस्य प्राप्त्यर्थं पाठक्रमादेव तत्र तत्प्राप्तेः सिद्धत्वात् नापि बृहत्साम्नि ज्योतिष्टोमे तन्माभूदित्येवमर्थं यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति बृहत्सामत्वपक्षे शुक्राग्रत्वविधानादेव ततो व्यावृत्तिसिद्धेः । किं तु नैमित्तिकत्वार्थं तस्येदं पुनर्विधान- म् । पाठादैन्द्रवायवाग्रत्वमनैमित्तिकं प्राप्नोति तदेव रथ- न्तरसामत्वनिमित्तकं क्रियते एवं प्रकृतौ पाठप्राप्तस्यैन्द्र- वायवाग्रत्वस्यानेन विधिना नैमित्तिकीकरणादेव द्वादशा- हे ऽनीकायामाद्यस्याह्नस्तोदकप्राप्यमनैमित्तिकमैन्द्रवा- यवाग्रत्वं नास्तीति तत्र तद्विधानं विकृत्यपेक्षितं विध्यन्त- रेण कृतं तेन च नैमित्तिकीकरणेन ज्योतिष्टोमेन कश्चिद- नुष्ठाने विशेषो लभ्यते किं तु तस्मिन्पाठप्राप्तस्यैन्द्रवाय-

वाग्रत्वस्याविशेषेण सर्वासु विकृतिषु चोदकाप्राप्तौ बृह-द्रथन्तरान्यसामभ्यस्तदुभयसामभ्यश्च विकृतिभ्यो निमि-त्तराहित्येन तद्याप्त्तिर्लभ्यत इत्येवमत्राप्रवृत्तिविशेष-करनैमित्तिकत्वप्राप्तिपूर्वकैन्द्रवायवाग्रत्वस्य निमित्तर-हितविकृतिभ्यः परिसंख्या । अप्रवृत्तिविशेषकरनियम-पूर्विकाः प्राप्तिनियमपरिसंख्याः यथा । यस्य ऋग्वेद-यजुर्वेदयोः श्रूयमाणस्य सोमविकारस्याग्न्यतरत्राङ्गभू-यस्त्वाभावेन भूयस्त्वेनोभयश्रुतौत्यन्तविनिगमनाविरहा-दुभयत्रापि विधिः स्वीकर्त्तव्यस्तत्र "उच्चैरृचा क्रियते" "उपांशु यजुषे"ति विहितयोर्वेदस्वरयोर्विकल्पे प्राप्ते त-स्मिन्प्रकृतितः प्राप्नुवन् यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीया-त्तेनोपांशु चरन्तीति यज्ञभागस्वरविधिर्नियमविधिराप-द्यते । स च कर्मणि साक्षात्स्वरस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात् प्राणिकान्वयेनोपांशुत्वस्य कर्माङ्गत्वं निर्वोढुं तदङ्गभागे-ष्ववतरतीति । तेन ये केवलमृग्वेदे सामवेदे वा विहि-तास्तन्मन्त्रास्तेषूच्चैस्त्वस्यैव प्राप्तत्वेनाप्राप्तस्योपांशुत्वस्य प्राप्तिर्भवति । ये तु मन्त्रा यजुर्वेदे ऽपि विहितास्तेष्वनि-यतप्राप्तस्योपांशुत्वस्य नियमो ऽपि भवति । तेनैवोपांशु-त्वनियमविधिना दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तानामैष्टि-कानां मध्ये मन्द्रमध्यमोत्तमस्वराणां परिसंख्यापि ल-भ्यते इत्येवमप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियम-परिसंख्यानां तिसृणामपि विकृतिविशेषप्राप्तयज्ञभाग-स्वरविधिरेवोदाहरणम् । इदं च सर्वमनुपदमेव स्फुटी-करिष्यते । अप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यापूर्विकाः प्राप्ति-नियमपरिसंख्याः यथा दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोम-

स्येति कर्तृसंस्काररूपाया दीक्षायाः कर्तृद्वारा प्रयोगाङ्गत्वाद्दक्षिणायाः साक्षात्प्रयोगाङ्गत्वाच्च। प्रयोगान्तर्गते प्रधाने सोमयागे तदङ्गकलापे च ज्योतिष्टोमप्रकरणाविहितस्य दीक्षादक्षिणस्य शेषिणि प्राप्ते वचनद्वयमिदमङ्गकलापस्य तच्छेषित्वव्यावर्त्तनार्थमिति तावदुभयत्र परिसंख्या निर्विवादा सा च न ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिविशेषकरी। दीक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थत्वे केवलप्रधानार्थत्वे च क्रत्वङ्गभूतयमनियमसंकल्परूपदीक्षानुष्ठाने "आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः" इति तदर्थविहितदीक्षणीयानुष्ठाने दण्डेन दीक्षयतीत्यादिवचनविहितदभिव्यञ्जकदण्डधारणाद्यनुष्ठाने द्वादशशतदक्षिणादाने च विशेषाभावात्। न च दक्षिणाङ्गप्रधानार्थत्वेऽङ्गप्रधानकर्तृभ्यो देया केवलप्रधानार्थत्वे प्रधानकर्तृभ्य एवेति विशेषो वक्तुं शक्यते।

यतः केवलप्रधानार्थत्वेऽप्यङ्गकर्तृभ्य ऋत्विग्भ्य एव देया न तु प्रधानकर्त्रे यजमानाय तस्य स्वत एव फललाभाय प्रधानानुष्ठाने प्रवृत्तस्य दक्षिणादानेनाऽऽनानमयितव्यत्वात्। यजमानेनात्मनि संकल्प्यमानस्य दक्षिणाद्रव्यस्य स्वत्वत्यागासम्भवाच्च। किं तु सोमाङ्गविकारेषु काम्यपश्वादिष्वतिदेशेन दैक्षपशुधर्मातिदेशप्राप्तौ दीक्षा दक्षिणान्तेभ्यो व्यावर्त्तयन्ती तेष्वेवानुष्ठानविशेषोपयोगिनी। अतोऽत्राप्रवृत्तिविशेषकरी सोमाङ्गेषु दीक्षादक्षिणापरिसंख्या मुखोक्तस्य प्रवृत्ता सोमाङ्गविकारेषु तत्परिसंख्या। नन्वत्र सोमाङ्गविकारेषु दक्षिणापरिसंख्योक्तिरनुपपन्ना सोमाङ्गस्याग्नीषोमीयपशो-

विकारेष्वनुक्तदक्षिणेषु काम्यनैमित्तिकादिषु पशुषु च-त्विगानमनाय दक्षिणापेक्षायां स्वप्रवृत्ताबङ्गभूतदक्षिणायां चासत्यां तत्र प्रसङ्गादुपकारकत्वं प्रतिपन्नायाः सोमाङ्गदक्षिणाया एव ग्राह्यत्वादिति चेत् । नैवम् । तथा सति दक्षिणाः सोमस्येत्यस्यात्यन्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । साक्षात्प्रकृतावदृष्टमपेक्षितं मूलप्रकृतितो ग्राह्यमिति मतोक्थ्यादिषु दृष्टत्वेन तद्वद्विहितो ऽन्वाहार्यदक्षिणाग्रहणोपपत्तेश्च । एवं चानुक्तदक्षिणकाम्यादिपशुभ्यः सौमिकदक्षिणापरिसंख्यया प्राकृतो ऽन्वाहार्यनियमः प्राप्यते । ततश्च दृष्टादृष्टोपकारार्थं तदीयं धर्मजातमपि प्राप्यतइति अप्रवृत्तिविशेषकरपरिसंख्यामूलप्राप्तिनिनियमयोरप्येतदेवोदाहरणम् । ननु विधीनामप्रवृत्तिविशेषकरे फले न पर्यवसानमिति ततो ऽन्यत्फलं यदि मृग्यं तदोपांशुपौर्णमास्यां यजन्नित्याद्युदाहरणेषूपांशुयागादीनां स्वर्गसंबन्धादिना प्राधान्यप्राप्तेः फलं न स्यात् । तेषां प्राधान्ये पराङ्गत्वे चानुष्ठाने विशेषाभावादिति चेन्नैवम् । प्राधान्ये सति तदपचारे प्रधानविस्मरणादिप्रायश्चित्तप्राप्तिर्विकृतिषु चातिदेशनिवृत्तिरित्यादिफलान्तरपर्यवसानस्य तदापि वक्तुं शक्यत्वात् । एवमाश्रयभेदेन विधिनियमपरिसंख्यालक्षणानामाश्रयभेदे प्रथमचरमभावाभ्यां तत्फलानां च संकरो दर्शितः । विनैव त्वाश्रयभेदं तत्रैवोद्देश्ये तस्यैव विधेयस्याप्राप्तिपक्षप्राप्तिभ्यामपूर्वविधिनियमविधिलक्षणसांकर्यमपि ज्योतिष्टोमगते यज्ञभागस्वरविधौ दृश्यते । तथा हि । यद्यपि ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकत्वात्साङ्गस्य तस्य

यजुर्वेदविहितत्वोपाधिना उपांशुस्वरत्वमुपांशु यजुषेति वेदस्वरविधिनैव सिद्धं तथा ऽप्यग्नीषोमीयात्प्राचीनेषु तदङ्गेषु यजुर्वेदविहितत्वोपाधिमनपेक्ष्य स्वरूपेणोपांशुत्वस्य प्राप्त्यर्थो ऽयं यज्ञभागस्वरविधिस्ततश्च ऋग्वेदेन सामवेदेन वा विहितं ज्योतिष्टोमविकारं प्राप्नुवत्स्वपि तेष्वयं विधिः प्रवर्त्तते न तु याजुर्वैदिकस्वरविधिरिव न प्रवर्त्तते । यजुर्वेदविहितत्वोपाध्यनपेक्षत्वात्तेषु च प्रवर्त्तमानोऽयमपूर्वविधिः सम्पद्यते । ऋग्वेदसामवेदविहितकर्माङ्गभावमापन्नेषु तेषु तत्तद्वेदविहितत्वोपाधिकोच्चैस्त्वस्य प्राप्त्या कथंचिदप्युपांशुत्वस्य प्राप्त्यभावात् यजुर्वेदेन वेदान्तरेण च विहितं ज्योतिष्टोमविकारं प्राप्नुवत्सु तु तेषु प्रवर्त्तमानो ऽयं विधिर्नियमविधिः सम्पद्यते । तेषु यजुर्वेदविहितत्वोपाधिकस्योपांशुत्वस्यापि पक्षे प्राप्तिसत्त्वात् । तदेवमस्मिन् यज्ञभागस्वरविधौ विकृतिविशेषप्राप्ते सत्यन्तरेणैवाश्रयभेदमपूर्वनियमविधिसङ्करो जायते यद्यप्ययं विधिरग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वपि प्रवर्ग्यतदङ्गेषु न प्रवर्त्तते "उच्चैः प्रवर्ग्येण चरन्ती"ति तेषामुच्चैस्त्वविधानात् । दीक्षणीयादिप्रधानेष्वपि न प्रवर्त्तते ।"यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयान्मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामि"ति तेषामपि स्वरान्तरविधानात् तथापि प्रवर्ग्यतदङ्गेभ्यो दीक्षणीयादिप्रधानेभ्यश्च व्यतिरिक्तेष्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वङ्गेषु प्रवर्त्ततएव । ननु प्रवर्ग्याङ्गवद्दीक्षणीयादीनामङ्गानि किमिति न पर्युदस्तानि । उच्यते । प्रवर्ग्येणेति तृतीयासंयोगात्प्रवर्ग्यंकरणिकायां भावनायामुच्चैस्त्वस्य

विधिस्तदन्तर्गतानि चाङ्गानीत्युच्चैस्त्वस्याङ्गप्रधानार्थता । यथा ऽसुवभृथेन चरन्तीत्यवभृथकरणिकायां भावनायां विधीयमानानामपां न तथेह तृतीयासंयोगो ऽस्ति अतो यथा "यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या" इत्यत्र श्रुतमुपांशुत्वं काम्यशब्दोक्तानां प्रधानानां विधीयमानं तेषामेव भवति एवं दीक्षणीयादीनां विधीयमानः स्वरो ऽपि दीक्षणीयादिशब्दोक्तानां प्रधानानामेव भवति । इयांस्तु विशेषः वैशेषिके स्वरे प्रधानमात्रविषये सति काम्येष्ट्यङ्गेषु दर्शपूर्णमासयोः प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन मध्यमेनेडायाः शेषं तृतीयस्थानेनेति विहितं स्वरवैचित्र्यं चोदकात्प्राप्नोति दीक्षणीयाद्यङ्गेषु तु तदपि बाधित्वा वैशेषिको यज्ञभागस्वरविधिः प्राप्नोतीति । एवं च प्रवर्ग्यतदङ्गदीक्षणीयादिप्रधानव्यतिरिक्तेष्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेष्वङ्गेषु प्रवर्त्तमानो यज्ञभागस्वरविधिः प्रकृतिविकृतिरूपयाजुर्वैदिकक्रतुगतेषु याजुर्वैदिकत्वोपाधिना प्राप्तमप्युपांशुत्वं स्वरूपेण प्रापयन्नपूर्वविधिर्भवति ऋग्वेदसामवेदविहितक्रतुगतेषु तेषु कथमप्यप्राप्तं तत्प्रापयन्नपूर्वविधिर्भवति । यजुर्वेदतदितरवेदविहितक्रतुगतेषु पक्षप्राप्तं नियच्छन्नियमविधिर्भवतीति वक्तव्य एवात्रापूर्वनियमविधिसंकरः । स्यादेतत् दीक्षणीयादीनामङ्गेषु चोदकानीतनैष्टिकस्वरेण तदुपजीविप्रयोगवचनाश्रयस्य वेदस्वरस्यापवादे प्रसक्ते तत्प्रतिप्रसवार्थो यज्ञभागस्वरविधिः । न तु याजुर्वैदिकत्वानपेक्षोपांशुत्वविधानार्थः । अत्यन्ताप्राप्तविधानात्प्राप्तप्रतिप्रसवविधानस्य लघु

त्वात् । अत एव कृष्णले श्रपणविधिः प्राकृतश्रपणस्य चोदकात् प्राप्यमाणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानस्य प्रतिप्रसवार्थः न त्वत्यन्ताप्राप्तश्रपणविधानार्थो विधिः गौरवापत्तेरिति प्राकृतश्रपणधर्माणां तत्र प्राप्तिरुक्ता तन्त्ररत्ने । नन्वेवं सति यज्ञभागस्वरविधिरैष्टिककर्ममात्रविषयः स्यात्तत्रैवापवादप्राप्तेरग्नीषोमीयप्राचीनसमस्ताङ्गविषयो न स्यादिति चेत् । माभूद्विधिलाघवानुसारेण तन्मात्रविषयो ऽस्तु । अङ्गीकृतं हि निगदाधिकरणे नियमविधिलाघवानुसारात् उपांशु यजुषेति वाक्यं निगदातिरिक्तयजुर्विषयमिति । अङ्गीकृतं च पत्नीसंयाजाधिकरणे पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त इति द्वादशाहिकं[1] वाक्यं नियमविधिलाघवानुसारात्प्रागुत्तमादह्नः पत्नीसंयाजान्तत्वविधायकमिति । तस्माद्यज्ञभागस्वरविधिरैष्टिककर्मव्यतिरिक्तेषु प्राप्त्यभावात्तेषु प्रवर्त्तमाने तस्मिन्विधिनियमलक्षणसाङ्कर्यमित्युक्तमयुक्तमिति चेदुच्यते । यत्किञ्चिदिति यद्यादितिशब्दवद्वीप्सायां प्रसिद्धः वीप्सा च व्याप्तुं साकल्येन संबद्धुमिच्छा तथा च यत्किञ्चिदित्यनेनाग्नीषोमीयप्रागभाववर्त्तिनः सकलस्याप्यङ्गस्योपांशुत्वसंबन्धे तात्पर्ये ऽवसीयमाने कथं किं चिद्विषयतया सङ्कोचः क्रियेत । यद्यप्युच्चैः प्रवर्ग्येण चरन्तीत्यादिनिरवकाशविध्यन्तरबलात्सङ्कोचो ऽस्ति तथापि लाघवमात्रानुसारात्स न युक्तः । न हि लाघवमस्तीति श्रुतं हातुं शक्यम् । ननु यत्किञ्चिच्छब्दो वीप्सितार्थं ब्रुवाणो ऽपि प्रागभावीयप्रत्ययवत्प्रसिद्धः

१ द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति विहितद्वादशाहप्रयोगभवम् ।

अखिलस्य प्राग्भागवर्त्तिनामङ्गानां विशिष्याम्नातत्वं प्राचीनमिति शब्देन प्राग्भागस्यैव तद्वर्त्तिनामङ्गानामनिर्द्दिष्टत्वात्। तथा च यत्किञ्चिदित्यस्याम्नातार्थकत्वोपपत्तेर्नात्र वीप्सानिश्चय इति चेत्। नैवम्। किमिदमित्यादिप्रश्नोत्तरे यत्किञ्चिदित्यनाम्नातत्वानादरणीयत्वादिबोधनद्वारानाम्नातत्वबोधने प्रयोजनाभावेन प्रवृत्तिविशेषकस्य साकल्यार्थकत्वस्यैव ग्राह्यत्वात्। यत्किञ्चिदादीनां साकल्यार्थकत्व एव "यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयते ऽपि वा" प्राच्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किं चेह करोत्ययमित्यादौ तत्पदेन प्रतिनिर्द्देशस्य दर्शनाच्च अविशेषज्ञातविशेषानादरणादिमात्रपरत्वे यत्किञ्चिदिदं यत्किञ्चिदानयेत्यादौ तदो ऽप्रयोगात्। अतः प्रवर्ग्यतदङ्गदीक्षणीयादिव्यतिरिक्तसकलप्राग्भागवर्त्यङ्गसाधारणयाजुर्वैदिकत्वानपेक्षोपांशुत्वविधिरेवात्र स्वीकर्त्तव्यः। नन्वस्त्वेतदेवं तथाप्यस्य विधेः प्रकृत्यन्वयप्रयुक्तमपूर्वविधित्वमेव भवति न तु विकृतिविशेषान्वयप्रयुक्तं नियमविधित्वमपि प्रकृतिप्रकरणाम्नातस्यास्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाभावात् इति चेत्। सत्यमुपदेशतस्तथैव अतिदेशतस्तूपकारमुखेनाङ्गतदङ्गधर्माणामपि विकृतिप्राप्तौ विकृतिविशेषं प्रतिपद्यमानस्यास्य विधेर्नियमविधित्वमापतत्येव वार्यते। यो हि सौर्यादिषु विकृतिष्वितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षया प्रकृतिवच्छब्दः कल्प्य इत्युच्यते स एवातिदेशाद्वैकृतवाक्यशेषतामापन्नः प्राकृताङ्गधर्मसमूहः स एव लाघवार्थं प्रकृतिवदितिसंक्षेपेण निर्दिश्यते। तस्य स्वरूपतः क्लृप्तत्वे ऽपि तत्तद्दृष्टादृष्टोप-

कारवाचिपदयोगस्य वैकृतविधिवाक्यशेषतायाश्च आश्रयत्वेन कल्प्यत्वव्यपदेशः । अतएवोक्तं तन्त्ररत्ने समिधो यजति व्रीहीनवहन्तीति प्रकृतावयमर्थः समिदुपकृतावघातवितुषीकृतव्रीहिसम्पादितपुरोडाशसाधनकश्च दर्शः कार्य इति ततश्च सौर्येऽपि तद्वत्कर्त्तव्य इत्युक्ते समिदुपकृतावघातवितुषीकृतव्रीहिसम्पादितचरुसाधनकश्च सौर्यः कार्य इत्युक्तं भवति । ततश्च समिदादिशास्त्रं सौर्यशास्त्रस्य वाक्यशेषः सम्पद्यते । अनेनाभिप्रायेण भाष्यकारेण पौरोडाशिकं ब्राह्मणं सौर्यादीनां वाक्यशेष इत्युक्तमध्याहाराद्व्यवहितकल्पना ज्यायसीति । यद्येवमपि प्रकृतिवच्छब्दः प्राकृताङ्गशास्त्रसमूहादन्य एव समानार्थकः कल्प्यः शब्दो न तु स एवाऽन्यत्र निबद्धस्य शब्दस्य कार्यमुखेनाप्यन्यत्रान्वयासम्भवादिति विचिकित्स्येत तदा यज्ञभागस्वरविधिराश्रयभेदरहितेऽपूर्वनियमविधिलक्षणसाङ्कर्येन भवत्युदाहरणम् । किं त्वाश्रयभेदपौर्वापर्यसहितापूर्वनियमविधिसाङ्कर्ये[1] तथा हि प्रकृतौ दीक्षणीयादीनामङ्गेषु बाधकबाधनेन प्रवृत्तिविशेषकरो ऽपि यज्ञभागस्वरविधिस्तद्व्यतिरिक्तेषु प्राचीनपदार्थेषु प्रकृतौ न प्रवृत्तिविशेषकरः याजुर्वैदिकत्वोपाधिकेन वेदस्वरविधिनैव तेषु उपांशुत्वानुष्ठानसिद्धेः । किं तु वेदान्तरविहितविकृतिगतेषु उपांशुत्वप्रापणेन यजुर्वेदवेदान्तरविहितविकृतिगतेषु तन्नियमेन च सफल इति अप्रवृत्तिविशेषकरप्राप्तिपूर्वक-

१ आश्रयभेदसत्यपि पौर्वापर्यसहितो योऽपूर्वनियमविधिलक्षणसाङ्कर्यं ।

२ वेदस्वरस्य बाधकमैक्यं वैस्वर्यं तदाश्रयेण ।

प्राप्तिनियमयोरिदमुदाहरणं स्यात् । ननु विकृतिगतेष्वपि कर्मसु स्वरप्राप्तिनियमनाभ्यां न प्रवृत्तिविशेषलाभः कर्मसु साक्षात्स्वरस्यानुष्ठातुमशक्यत्वात् । सत्यम् । तत्राप्यन्ततस्तदङ्गमन्त्रावतरणेन सफलता । अत एव प्राक् ऋग्वेदयजुर्वेदविहितासु विकृतिषु निगमविधिह्वपयज्ञभागस्वरविधिमुदाहृत्य तत्राप्रवृत्तिविशेषकरनियमपूर्वकप्राप्तिनियमपरिसंख्याः प्रदर्शिताः । तदेवमाश्रयभेदे सत्यसति च विधिलक्षणानामाश्रयभेदपौर्वापर्ययोश्च सतोरसतोस्तत्फलानां साङ्कर्यस्य बहुलमुपलम्भात् । तथैव प्रागुदाहृतेषु रथन्तरादिविधिषु एकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां विधिनियमादिलक्षणसङ्करो न दोषायेत्याशङ्क्याह ।

यद्येकानेकविध्यप्रसृतिसमुद्भवः
सङ्करो लक्षणानामिष्यतां
न्याश्रयत्वं प्रथमचरमताद्युक्
थसाङ्कर्यरीत्या । दैव्यादन्योऽपि
दण्डः प्रकृतिजुषिभवेत्प्रैषकार्ये
प्रशास्तुः स्यात् पक्षे स्तोत्रसा
म्नां क्रतुनिकरजुषामुत्तरास्वेव
गानम् ॥ १४ ॥

सत्यमेकानेकविध्यप्रवृत्तिभ्यां लक्षणसङ्करोपगमे रथन्तरपृष्ठादिनियमविधिष्वनिष्टं नापद्यत इति काचि-

त्क्वचिदनिष्टमप्यापद्यते तथा हि दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यत्र तद्विधिमात्रप्रवृत्तौ परिसंख्यालक्षणं प्रवर्त्तते तदा हि क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीतिविधिना मैत्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य दीक्षितदण्डस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां तदीयानि दण्डापेक्षाणी सर्वाणि कार्याणि समुच्चित्य प्राप्नुवन्ति क्रीते सोमइत्यादिविधेरप्यप्रवृत्तौ न तल्लक्षणं प्रवर्त्तते तदा दीक्षाव्यञ्जकस्य दण्डस्य यावद्दीक्षानुवृत्ति दीक्षितेनैव धारणीयतया प्राप्तेः । किं तु तदा नियमविधिलक्षणं प्रवर्त्तते ऋत्विग्भिरनवानं कर्त्तव्ये प्रैषानुवचने किं चिदालम्बनं सौकर्यापेक्षायामनियमेन यस्य कस्यचिदालम्बनस्य प्राप्तेः । ततश्च तत्र तद्विधिमात्रप्रवृत्त्यपेक्षया परिसंख्यालक्षणानुगमने दीक्षितदण्ड एव प्रैषानुवचने योजनीयः क्रीते सोमइतिविधेरप्यप्रवृत्त्यपेक्षया नियमविधिलक्षणानुगमने निरूढपशाविव दैक्षपशावपि दीक्षितदण्डादन्य एव कश्चिद्दण्डो योजनीयः । न चैतदुपपद्यते । न चोभयमपि विकल्पेन योजयितुं शक्यमिति वाच्यम् । वस्तुतः क्रीते सोम इति विधेः सत्त्वेन तद्वशान्मैत्रावरुणार्थत्वेन सिद्धस्य प्रयोजनाकाङ्क्षस्य दीक्षितदण्डस्यैव तत्र योजनीयत्वात् । अतस्तत्र तद्विधिमात्राप्रवृत्त्यपेक्षया परिसंख्यैव केवलमेष्टव्येति । तत्र क्रीते सोमइतिविधेरप्रवृत्त्यपेक्षया समापतन्नियमविधिलक्षणासाङ्कर्यमनिष्टमेव । तथा स्वयोनिषु गीयमानानां क्रतुसाम्नामेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति विध्यनुसारेण कयोश्चिदन्ययोरप्यृचोर्गाने कर्त्तव्ये प्राप्ते यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीतिवचनं क्वचिदुत्तरयोः प्राप्त्यर्थं क्वचि-

स्तयोर्नियमार्थमिति प्रागुक्तम् । तत्रैकं सामेति विधेरप्य-
प्रवृत्तौ यद्योन्यामिति वचनं क्रतुसाम्नां तद्योनेरच्छिद्यो-
त्तरयोरेव गानप्राप्त्यर्थमिति प्रसज्येत । न चैतदिष्टम् ।
वस्तुतस्तूत्तरगानप्रापकविधिबलाद्यद्योन्यामितिविधानस्य-
योनेरनाच्छिद्य क्रतुसाम्नामुत्तरयोरपि प्राप्तिनियमार्थ-
त्वात् ; इदमुपलक्षणम् । व्रीहिशास्त्रस्याप्रणविध्याद्यप्रवृत्त्य-
पेक्षायामवहननादिविधयो ऽर्थकर्मविधयः प्रसज्येरन्नित्या-
दीन्यपि दूषणानि द्रष्टव्यानि । तस्मादाश्रयभेदेन प्रथ-
मचरमभावेनान्यथा वा विधिनियमपरिसंख्यालक्षणफ-
लसाङ्कर्यवदेकानेकविध्यप्रवृत्त्यपेक्षया तल्लक्षणसाङ्कर्यं न
युक्तमभ्युपगन्तुमिति तत्तद्विध्यप्रवृत्त्यपेक्षयैव लक्षणान्यु-
पपादनीयानि । ननु तथा सति नियमपरिसंख्यालक्ष-
णयोर्व्रीहियवसाप्तदशयादिशास्त्रेष्वव्याप्तिः स्यादित्युक्त-
मिति चेत् किं कुर्मस्तत्संग्रहार्थमेकानेकविध्यप्रवृत्त्यपे-
क्षायां हि बलवन्त्यनिष्टानि दर्शितानि । तस्मादपूर्ववि-
धिलक्षणस्य स्वर्गकामवाक्यादावव्याप्तिवन्नियमपरिसंख्या-
लक्षणयोरपि तदव्याप्तिरनिवार्यैव । अतः सति सप्त-
मीपक्षो ऽपि न युक्त इति भावः । किं चाप्राप्त इत्यस्य
सतिसप्तमीपक्षे परिसंख्यानिवर्त्तकत्वं न लभ्यत इति
दूषणान्तरमाह ।

किं चाप्राप्ते सतीति प्रभवति
परिसंख्यानिवृत्तिं न कर्तुम् नि-
त्याप्राप्तां निवृत्तिं घटयति खलु

सा ऽप्यत्र को वा विशेषः ॥ भावाप्राप्तिनिषेधात्मकविधिनिकरव्यापकाव्याप्तिदुष्टा सत्यप्येवं निषेधश्रुतिमुखपरिसंख्यासु चातिप्रसक्तिः ॥ ११ ॥

अप्राप्ते सतीतिविशेषणं परिसंख्यानिवृत्तिं कर्तुं न प्रभवति । यतः परिसंख्याप्यत्यन्तमप्राप्तामितरनिवृत्तिं प्रापयत्येव । तथा च "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति परिसंख्याविधिः प्राप्तविषयोऽपि गर्दभरशनातो निवृत्तौ मन्त्रमप्राप्तायाः तस्यास्तत्प्राप्तिफलको भवतीति कथं विषयसप्तमीपक्ष इव सतिसप्तमीपक्षे तद्व्यावृत्तिरप्राप्तिविशेषणेन लभ्येत । न ह्यपूर्वविधितः परिसंख्याविधेरप्राप्तप्राप्तिफलकत्वेऽस्ति कश्चिद्विशेषः । नन्वयमस्ति विशेषः । यत्परिसंख्याविधौ निवृत्तिरूपस्याभावस्याप्राप्तस्य प्राप्तिः फलम् । अपूर्वविधौ तु भावस्येति भावाप्राप्तिरेव चेहाप्राप्तिरित्यनेन विवक्षिता । लोके प्राप्तिशब्दस्य निवृत्तिप्रतिभटवाचित्वेन प्रसिद्धतया भावशब्दाप्रयोगेऽपि तद्विषयत्वलाभादिति चेत् । एवं सति निषेधात्मकेषु "दीक्षितो न जुहोति" "न तौ पशौ करोति" "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इत्यादिसर्वेष्वप्यपूर्वविधित्वव्याप्तिः स्यात् । तेषां दीक्षामध्यपश्वतिरात्राद्यप्राप्तपुरुषार्थहोमाज्यभागषो-

च्छिनिवृत्त्यादिरूपाभावप्राप्तिफलकत्वात् । न च निषेधस्य विषयो न भवन्तीति वाच्यम् । दर्शपूर्णमासिके "नानृतं वदेदि"ति निषेधे सूत्रकृतैव विधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । नन्वनुवादप्रतियोगिविधित्वं तत्र तस्य व्यवस्थापितम् । तत्र हि तस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य "नानृतं वदेदि"तिनिषेधस्य स्मृतिदृष्टपुरुषार्थनिषेधानुवादकत्वमाशङ्क्य क्रत्वङ्गत्वेनानृतवदनवर्जनविधिरयं तेन क्रतुमध्ये ऽनृतवदने पुरुषार्थनिषेधातिक्रमात् प्रत्यवायवत् क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमात् क्रतुवैगुण्यं च भवतीत्युक्तम् । इह तु निषेधप्रतियोगिविधित्वं लक्ष्यरूपम् । अतो न तदव्यापनं दोष इति चेत् । नैवम् । इहाप्यनुवादप्रतियोगिविधेरेव लक्ष्यत्वात् । अपूर्वविध्याद्युदाहरणेषु विधित्वसमर्थनाय प्राप्त्यप्राप्तिविवेचनवज्ञावाभावविवेचनादर्शनात् । भवतु वा विधिमुखप्रवृत्तापूर्वविधीनामेवात्र लक्ष्यत्वाङ्गीकारेण कथं चिदव्याप्तिपरिहारस्तथाप्युक्तविवक्षायां निषेधमुखप्रवृत्तपरिसंख्यातिव्याप्तिरनिवार्या तत्राप्राप्तत्वेन प्रापणीयाया इतरनिवृत्तेर्भावरूपत्वात् । यथा संस्थान्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयतीति प्रायणीयायाः शंय्वन्तसमापनविधानात्तत उदीच्यानां सर्वेषामङ्गानामकरणे प्राप्ते न पत्नीः संयाजयतीतिवचनं पत्नीसंयाजानेव न कुर्यादङ्गान्तराणि तु कुर्यादितिपरिसंख्यारूपेण प्रायणीयायामङ्गान्तरप्राप्त्यर्थं यथा वा शङ्खस्मृतौ तैजसद्रव्यशुद्धिप्रकरणे ।

सूतिकोच्छिष्टभाण्डस्य सुरामद्यहतस्य च ।
निःसप्तमार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ॥

इति अत्र मार्जनवत्तापनस्य विधानाभावात्सर्वेषां तैजसान्तराणां तापनाकरणे प्राप्ते न तु कांस्यस्येति वचनं कांस्यस्य च तापनं न कार्यमन्यस्य तु कार्यमिति परिसंख्यारूपेण तैजसान्तराणां तापनप्राप्त्यर्थं तथैव व्याख्यातमपरार्केण तैजसानां सूतिकोच्छिष्टादिके स्वल्पोपघाते यवचूडादिभिरेकविंशतिकृत्वो मार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनमर्थात्कांस्यव्यतिरिक्तस्य तापनमपि कार्यमिति गम्यतइति यद्यप्यत्रोदाहरणे वस्तुतः परिसंख्या नेष्यते शंय्वन्तसंस्थायाः परिसंख्यायाश्च विधिद्वयेन वाक्यभेदस्य तुल्यबलविधिद्वयप्राप्तयोः शंय्वन्तसंस्था पत्नीसंयाजवर्ज्जं कृत्स्नसंस्थयोर्विकल्पस्य प्राप्तविषयत्वेन त्रिदोषायाः परिसंख्यायाश्च परिहाराय न पत्नीः संयाजयन्तीति शंय्वन्तसंस्थाविधेरर्थवादः पत्नीसंयाजाननुष्ठानलाघवेन तत्प्रशंसार्थं इति शंय्विडान्तत्वे विकल्पः स्यादिति दार्शिकाधिकरणे निर्णीतत्वात्। तथापि पूर्वपक्षरीत्या तदुदाहरणं यत्रैवं विध्यन्तरशेषत्वं न सम्भवति तत्र तदधिकरणपूर्वपक्षरीत्या परिसंख्यैवात्रतिष्ठतइति तथाभूतमुदाहरणमिहान्वेषणीयम्। प्रसिद्धा चान्यत्रापि न निलीवसनं धार्यं न भूपालैरनुत्सवइत्यादिषु स्मृतिषु यज्ञदत्तदेवदत्तविष्णुमित्रा न भोजनीया उत्सवेऽपि विष्णुमित्रो न भोजनीय इत्यादिलोकव्यवहारेषु च विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञापर इति निषेधमुखपरिसंख्या। अतस्तत्रातिव्याप्तिः स्यादेवेतिभावः। एवमप्राप्तविशेषणाविचारमुखेन लक्षणस्य दोषा दर्शिताः। अथात्यन्त-

विशेषणार्थविचारमुखेनापि तस्य दोषान्दर्शयति ।

येनातिव्याप्तिभङ्गः किल नियमविधौ किं तदात्यन्तिकत्वम्
सर्वोद्देश्यानुवृत्तिर्यदि पुनरुदिता व्याप्तयः स्युर्विकल्पे । प्राप्तोद्देश्यैकदेश्या अपि खलु कुहचित्सारितार्थं भजन्तः श्रूयन्ते सार्वकाम्यप्रभृतिषु विषयस्तेषु चाव्याप्तयः स्युः ॥ १२ ॥

येन विशेषणेन नियमविधौ लक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासोऽभिमतस्तदप्राप्तेरात्यन्तिकत्वं किं नाम यद्युच्यते सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरप्राप्तेरात्यन्तिकत्वम् अवघातस्य च न सर्वेषु व्रीहिष्वप्राप्तिः केषुचिद्दर्शपूर्णमासप्रयोगगतेषु व्रीहिष्ववघातस्य स्वत एव प्राप्तेरन्येषु विदलनप्राप्तिस्तेष्वेव तदप्राप्तिसत्त्वादिति एवं तर्हि प्रथमश्लोकोद्भाविताऽव्याप्तयः प्राक् समाहिताः पुनरपि विकल्पमुखेनोन्मज्जेयुस्तथा हि सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरित्यत्रोद्देश्यपदेन प्रायणीयोद्देश्यं विवक्षितं, प्रकृतिविध्युद्देश्यं वा, आद्ये विषयसप्तमीपक्षोद्भावितवैकृताग्न्यादिविध्यव्याप्तेर्द्वितीये सतिसप्तमीपक्षोद्भाविताग्नताविध्यव्याप्तेश्च पुनरुन्मज्जनापातः । "ध्ये-

न्वितं चिन्वीत स्वर्गकाम" इत्यादिवाक्यैः स्वस्तोद्देश्येषु स्वर्गादिषु श्येनाकृत्यादिगुणानां प्राप्तौ सत्यामेव स्वर्गाद्युद्देशेन तेषामनुष्ठानं वैकृतप्रयोगमध्ये परं न प्राप्तमिति विकृतिष्वग्न्यादिपुनर्विधीनां तत्प्रापणं फलमित्युपेयते एवमप्रताविश्युद्देश्येषु द्वादशाहिकगवामयनिकेषु आद्यद्वितीयेष्वहःसु प्राप्तानामेवाप्रतानां तद्विकृतिषु प्राप्तिविधिफलमित्युपेयते । तत्र विकृतिषु प्रापणीयानां श्येनादिगुणानां स्वस्तोद्देश्येषु स्वर्गादिष्वप्रतानां च विश्यविनिश्रतोद्देश्य द्वादशाहिकगवामयनिकेष्वहःसु क्वाचित्क्यप्राप्तिर्नास्ति कथं सा सार्वत्रिकी समर्थ्येत अपि चोद्देश्यैकदेशे प्राप्तिमन्तोऽपि तदेकदेशान्तरे चरितार्था विधयो दृश्यन्ते यथा "एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावि"ति अत्र ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासानां स्वर्गार्थत्वं प्रातिस्विकविधिना प्राप्तमिति फलान्तरेष्वेव विधिश्चारितार्थ्यं यथा वाभ्युदयेष्ट्यां तण्डुलान्विभजेदिति तण्डुलदधिश्रितानां पूर्वदेवतापनयो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो विभागो वा मध्यमादिवाक्यैस्तेषां देवतान्तरविधानेनैव प्राप्त इति उपांशुयाजाज्यएव विधिचारितार्थ्यं तथा हि "निवा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति श्रूयते अत्र चतुर्दश्याममावास्याभ्रान्त्या दर्शोपक्रमं कृतवतस्त-

त्मायश्चित्तविधाने त्रेधा तण्डुलानां मध्यमादिभावेन त्रेधा विभागो न विधीयते ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैस्तत्सिद्धेः किं तु सर्वेषां दार्शिकहविषां पूर्वदेवताभ्यो ऽपनयो विधीयते विभजेदित्युक्ते ह्ययमर्थो ऽवगम्यते यानि संयुक्तानि तानि विभजेदिति । तण्डुलादीनि हवींषि च देवताभिः संयुक्तानि अतस्तण्डुलशब्दो विभागकर्मत्वेनार्थप्राप्तदार्शिकहविर्मात्रोपलक्षक इति तेषां पूर्वदेवतापनयो विधीयतइति युक्तम् । अथ वा मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेदिति प्रयोगदर्शनादिह दार्शिकहविषां वक्ष्यमाणदातृत्वादिगुणकाग्न्यादिदेवताभ्यो विभजनं विधीयते पूर्वदेवतापनयस्त्वर्थसिद्ध इत्येवमस्य वाक्यस्यार्थद्वयं भाष्यटुप्टीकयोर्दर्शितम् । तत्रार्थद्वये ऽपि तण्डुलदधिशृतेषु न विधेश्चारितार्थ्यं देवतान्तरसंयोजनेन पूर्वदेवतापनयस्य विशेषतो विभजनेन सामान्यविभागस्याप्यर्थप्राप्तत्वात् । किं तु तण्डुलशब्देन दार्शिकहविर्मात्रोपलक्षकेन लक्ष्यमाणे उपांशुयाजाज्ये तस्य चारितार्थ्यम् उपांशुयाजाज्यस्याग्रे देवतान्तरसंयोजनाभावेन पूर्वदेवतापनयस्य सामान्यविभजनस्य चार्थप्राप्त्यभावात् । अत एव पूर्वदेवतापनयपक्षे उपांशुयाजाज्यस्य पूर्वदेवताया अपनयात् देवतान्तरस्य चाविधानात् देवतान्तरेण यष्टुमशक्यत्वात् उपांशुयाजस्य लोपः । सामान्यविभजनपक्षे उपांशुयाजाज्यस्यापि सामान्येन वक्ष्यमाणदेवताभ्यो निर्दिष्टत्वादग्रे देवतान्तरविशेषस्य चानिर्देशाद्वक्ष्यमाणाभ्यः सर्वाभ्यो देवताभ्यो विभज्य दातव्यमिति भाष्यटुप्टीकयोरुपांशुयाजे वचनाद्यथाप्रकृतीत्येतदधिकरणे वक्ष्य-

आम्नायानुसारिणामावास्यायामुपांशुयाजसत्तामभ्युपेत्य निरूपितम् । ननु तण्डुलशृतसान्नाय्येष्वपि पूर्वदेवतापनयसामान्यविभागौ नार्थसिद्धौ त्रेधा तण्डुलानित्यत्र तदन्यतरविध्यभावे दार्शिकहविषां प्रकृतदेवतातिरिक्तदेवताविशेषाकाङ्क्षाविरहेण मध्यमादिवाक्यानि तेषां अपूर्वदेवताविशेषसंयोजनपराणीत्यत्र निर्णायकाभावात् न हि तदा मध्यमादिशब्दानां प्रकृततण्डुलादिपरत्वे नियामकमस्तीति चेत् । न । यच्छब्दोपबन्धबलात् तण्डुलानां प्रकृतानां ग्रहणे तत्समभिव्याहाराद् दधिशृतयोरपि प्रकृतयोर्ग्रहणमित्युपपत्तेः । न चानपनीतपूर्वदेवातानां तेषां देवतान्तराकाङ्क्षाविरहेण तत्संयोजनानुपपत्तिः । पूर्वदेवतापनयाकाङ्क्षाविरहेऽपि तदपनयवद् देवतान्तरसंयोजनस्याकाङ्क्षाविरहे तत्संयोजनस्य वचनबलादुपपत्तेः । सामान्यतो विभजनपक्षे विनैव पूर्वदेवतापनयं देवतान्तरसंयोजनस्य तत एव पूर्वदेवतापनयस्यार्थसिद्धतायाश्च संप्रतिपत्तेश्च । अतस्त्रेधा तण्डुलानिति विधेरप्युद्देश्यैकदेशएवचारितार्थ्यं तस्मात्सर्वोद्देश्यानुवृत्तिप्राप्तिरहितेषूदाहृतविधिष्वव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । स्यादेतत् सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरिह न सर्वासूद्देश्यव्यक्तिष्वप्राप्तेरनुवृत्तिर्विवक्षिता किंत्वेकस्याप्युद्देश्यव्यक्तौ सर्वात्मनानुवृत्तिस्तद्व्यापित्वरूपा एवं च सार्वकाम्यविध्यादिषु नाव्याप्तिः तेषु स्वर्गातिरिक्तफलोपांशुयाजद्रव्यादिरूपकिंचित्किंचिदुद्देश्यव्यापकाप्राप्तेः सत्त्वात् । नापि नियमव्याप्त्यत्याप्तिः नियमविधौ क्वचिदुद्देश्ये व्यापिकायारप्राप्तेरभावात् सर्वेष्वपि दर्शपूर्णमासिकेषु व्रीहिष्वाक्षेपादवहननस्य पाक्षिक

प्राप्तिसत्त्वात् न । हि व्रीहीनवहन्तीति नियमविध्यभावे केषु चिद्व्रीहिष्ववहननं केषुचिद् विदलनादिकं च व्यवस्थितमाक्षेपतः प्राप्यते येन क्व चिदप्युद्देश्ये तदप्राप्तिर्व्यापिका स्यात् किं तु सर्वेष्वपि व्रीहिष्ववहननेन वा वैतुष्यं कार्यं विदलनादिना वेति तदुभयमपि पक्षे प्राप्यते नचैकत्रोभयानुष्ठानस्य विरुद्धत्वादुभयोः प्राप्तिर्नास्तीति शङ्कनीयं न हि प्राप्तिर्नामानुष्ठानमेव तथा सति क्व चिद्दर्शपूर्णमासप्रयोगे विदलनस्याप्यनुष्ठाने नियमविधिविरोधापत्तेः । किं तु नियमविध्यभावे लोकसिद्धवैतुष्यकारणत्वात्तदर्थमवहननं विदलनादिकं वानुष्ठीयेतेत्येवममनुष्ठानतर्कणमात्रं प्राप्तिः तच्चैकत्रापि न विरुद्धं न ह्यविरोधे ऽपि नियमविध्यभावे क्व चित्प्रयोगे ऽवहननं प्रयोगान्तरे विदलनादिकं चानुष्ठीयेतेत्येव तर्कः प्रवर्त्तत इति नियन्तुं शक्यते कं चित्प्रयोगविशेषमेवाधिकृत्य नियमशास्त्राभावे इहावहननं विदलनादिकं वानुष्ठीयेतेत्येत्रमपि तर्कप्रवृत्तिसम्भवात् तस्मादुक्तविवक्षायां न कश्चिद्दोष इत्यत आह ।

उद्देश्यव्यापिका सा यदि भवति तदा ऽप्यादिमाव्याप्तिबन्धः स्यादव्याप्तिश्च गावामयनिकषडहे पृष्ठसाम्नोर्विधाने । अन्यार्थंप्रापणोक्तौ नियमहरणयोरप्य-

तिव्याप्तिरित्थम् तच्चेत् नैका-
न्तिकत्वं न विधिरपवादापवा-
दस्तथा स्यात् ॥ १२ ॥

एवं विवक्षायामपि प्रथमश्लोकोक्ताग्निविद्याद्यव्याप्ति-
पुनरुन्मज्जनरूपः प्रागुक्तदोषः स्यादेव तदुद्देशहरणेषु क्व-
चिदपि तत्तदुद्देश्ये ऽप्राप्तेरभावात् अन्यच्च चाव्याप्ति-
रधिका स्यात् तथा हि द्वादशाहे पृष्ठ्यः षडह उक्तः
स च क्रमेण रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यपृष्ठ-
स्तोत्रसाधनसामवतां षण्णामन्हां समाहारः गवामयने
पुनः श्रूयते पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्यं इति
तेन गवामयनिकषडहस्य बृहद्रन्तरे एव पृष्ठसामनी
इति वैरूपादीनि निवर्त्तन्ते । ततश्च षडहोद्देशेन बृ-
हद्रथन्तरविधौ आद्यस्याह्नो रथन्तरसामत्वं द्वितीयस्य
बृहत्सामत्वं च द्वादशाह्निकषडहे क्लृप्तमिहापि प्राप्त-
मित्युद्देश्यव्यापकाप्राप्तेरभावादव्याप्तिः । नन्विहैकैक-
स्याह्नो बृहद्रथन्तरसामत्वं विधीयते संसव उभे कुर्यात् गो-
सव उभे कुर्यादित्यादौ यथा तत्तु क्वचिदप्यहनि न प्राप्त-
मिति चेत् । न । प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोः परस्परनैरपे-
क्ष्येण पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वात्तथैव प्राकृतनैरपेक्ष्याबाधेन
क्वचित् बृहत् क्वचिद्रथन्तरमिति विधानोपपत्तौ तद्बाध-
नायोगात् । न च वाच्यं बृहच्च रथन्तरं च बृहद्रथन्तरे
बृहद्रथन्तरे सामनी यस्येति बृहद्रथन्तरसामेति द्वन्द्व-
गर्भो ऽत्र बहुव्रीहिस्ततश्च द्वन्द्वावगतसाहित्यबलादेकैका-

स्याह उभयसामत्वं विधेयमिति अकृत्वैव द्वन्द्वसमासं बृहत्सामास्य रथन्तरं सामास्येत्यनेकपदबहुव्रीहिस्वीकारसम्भवात् । न च द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनमिति कात्यायनवचनादिह द्वन्द्वसमासो नियत इति वाच्यम् । यत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोः मतोरन्यच्छब्दरूपमसतोऽस्यान्यद्भवति तत्र समासकृतरूपनियमार्थं तद्वार्त्तिकप्रवृत्तेः । यथा वाक्त्वचप्रियः पञ्चगवधन इति । अत्र हि द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरयो द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहार इति गोरतद्धितलुकीति समासान्तप्रत्ययोरप्राप्तेर्वाक्त्वक्प्रियः पञ्चगोधन इति रूपं सिद्ध्येत् इह तु द्वेधापि रूपस्याभेदान्न्यायतोऽर्थे निर्णेतव्ये प्रत्येकप्राप्तिचोदकानुग्रहायानेकपदबहुव्रीह्याश्रयणमेव युक्तम् । यद्यपि द्वन्द्वगर्भ एवात्र बहुव्रीहिः स्यात्तथापि प्रकृतितः प्राप्तं नैरपेक्ष्यं न बाधितव्यम् । षडहापेक्षया साहित्यस्यार्थप्राप्तस्य तद्विषयत्वोपपत्तेः । अन्यथा बृहद्रथन्तरयोः षडहसंबन्धस्य तयोरेकैकस्मिन्नेवाहनि साहित्यस्य च विधेयत्वे बृहद्रथन्तरे एवास्य षडहस्य सामनी ते चैकैकस्मिन्नहनि परस्परसहिते कर्त्तव्ये इत्यनेकार्थविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न ह्यत्र संसवादिवच्चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोः साहित्यमात्रविधानं शक्यम् । तृतीयादिष्वहःसु तयोरपि प्रापणीयत्वात् तस्मादिह नोभयसामत्वविधानं तथैव व्यवस्थापितं पृष्ठ्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्वमिति दाशमिकाधिकरणे । नन्वस्त्वेवैकस्याह्न एकैकसामविधानं तथाऽपि बृहद्रथन्तरसामेति पाठक्रमादाद्यस्याह्नो बृहत् द्वितीयस्य रथन्तरमित्यनेन क्रमेण बृह-

द्रथन्तरसामत्वं विधेयं तत्तु क्वचिदपि न प्राप्तमित्युद्दे-श्यव्यापिकाप्राप्तिरस्तीति चेत् न। प्राकृतप्राप्त्यबाधेनाद्य-स्याऽह्नो रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यनेन क्रमेण विधाने सम्भवति अल्पाच्तरपूर्वनिर्देशार्थतया अन्यथासिद्धेन बृहद्रथन्तरपाठक्रमेण प्रकृतिप्राप्तबाधनायोगात् जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आग्रयणं ग्रहा बृहत्पृष्ठा-नीति गवामयनस्योत्तरे पक्षसि षाडहिकस्य पञ्च-मस्याह्नो बृहत्पृष्ठत्वलिङ्गेनाद्यस्य रथन्तरं द्वितीय-स्य बृहदित्यादिक्रमस्यैव निर्णयाच्च। बृहद्रथन्तर-सामा कार्यं इत्यादिविधयो हि गवामयनस्य पूर्व-स्मिन्पक्षस्यवान्तरप्रकरणे न निविशन्ते पूर्वस्मिन्पक्ष-स्यनुष्ठितास्स छन्दोनीकपृष्ठसामस्तोमगणा उत्तरे प-क्षसि प्रातिलोम्येनानुष्ठेयाः। प्रत्यवरोहिणो मासा भव-न्ति उत्तरे पक्षस्यात्ता गणा इत्यादिदर्शनात्। ततश्च यदि पूर्वस्मिन्पक्षसि अयुग्मस्याह्नो रथन्तरं युग्मस्य बृ-हदिति नियमः स्यात्तदैवोत्तरे पक्षस्ययुग्मस्य पञ्चमस्या-ह्नो बृहत्पृष्ठतादर्शनमुपपद्यते तस्मात् बृहद्रथन्तरसामा कार्यं इत्यत्राद्यस्याह्नो रथन्तरं द्वितीयस्य बृहदित्यादि-क्रमेणैव षडहोद्देशेन बृहद्रथन्तरसामत्वं विधीयते त-स्य च षडहरूपोद्देश्यव्यापिका प्राप्तिर्नास्तीति अव्याप्ति-रनिवार्या। अपि च यैर्विधिभिः स्वोद्देश्ये विधेयस्या-प्राप्तस्य प्रापणं क्रियमाणमपि तत्प्रवृत्तिविशेषकरत्वा-दन्यार्थत्वं वाच्यमिति। तेन कस्य चित्प्रापणं नियमनं परिवर्जनं वा समुदेति तेषां नवमश्लोकावतारिकोदाहृ-तानां मध्ये यावदन्यार्थप्रापणोद्यन्नियमपरिवर्जनविधी-

साम्ना स्तुवीत यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति तयोर्विध्योरतिव्याप्तिरप्येवं स्यात् । विषयशुद्ध्यर्थमन्यदपि नियमविधिरूपमतिव्याप्तिस्थलमुदाह्रियते । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीदित्यादिना प्रजापतेः सृष्ट्याग्निवाय्वादित्योत्पन्नत्वेन वेदानां प्रशंसयोपक्रम्य श्रूयते तस्मादुच्चैरृचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेति अत्रोपक्रमे वेदानां प्रशंसया वेदविषये किंचिद्विधास्यत इत्यवगमात्तदनुरोधेन ऋगादिशब्दा ऋगादिप्रायऋग्वेदादिपराः । तथा च ऋग्वेदेन यत् क्रियते विधीयते तदुच्चैरित्यादिप्रकारेण ऋग्वेदादिविधेयकर्मोद्देशेनोच्चैस्त्वादिविधयः । इति स्थितमुपक्रमाधिकरणे । कर्मसु च साक्षान्निवेशमुच्चैस्त्वादयो न लभन्ते अतस्ते तदङ्गमन्त्रेष्ववतरन्त ऋग्वेदादिविधेयकर्माङ्गमन्त्राणामनियतस्वरप्राप्तौ स्वरविशेषनियमार्था एते विधयः पर्यवस्यन्ति । ततश्चैतेषु विधिषु विधेयानामुच्चैस्त्वादीनां पाक्षिकाश्रयविषयेषु मन्त्रेषु पाक्षिकप्राप्तिसत्त्वे ऽप्युद्देश्येषु कर्मसु कथमपि प्राप्त्यभावात्तेष्वपि लक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यात् । ननु कर्मोद्देशेनोच्चैस्त्वादिविधयो ऽप्राप्तविषयत्वादपूर्वादिविधय एव युक्ताः कथमतिव्याप्तिरिति चेत् । उच्यते । यत्र यदनुष्ठानं यस्य विधेः फलं तत्र तदनुष्ठानप्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेनैव नियमापूर्वविधित्वव्यवस्था कार्या । ननु यत्र यच्छेषत्वं विधिबोध्यम् तत्र तच्छेषत्वप्राप्त्यप्राप्तिविवेचनेन तथा सत्यवघातगतापूर्वीयत्वशेषत्वाप्राप्त्या तद्विधेरप्यपूर्वविधित्वप्रसङ्गात्। न हि तत्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन प्राप्तिरिच्छोद्देश्यस्वरूपएवप्रा

मिरित्येतावता कश्चिद्विशेषो ऽस्ति विवक्षितरूपभेदेना-त्यन्ताप्राप्तेरुभयत्राप्यविशिष्टत्वात् । न च केनापि रूपेण प्राप्त्यभाव एवात्यन्ताप्राप्तिः स्वर्गादिगतयागकार्यत्वादे-रपि सामान्यतो दृष्टानुमानात्प्राप्तिसम्भवेन तत्रापूर्व-विध्यभावापत्तेः । ततश्च यथापूर्वीयोद्देशेनावघातविधा-ने ऽपि व्रीहिष्ववघातानुष्ठानमेव विधेः फलं तत्तु पक्षे प्राप्यत इति नियमविधिराश्रितः । एवमिह ऋग्वेदा-दिविधेयकर्मोद्देशेन स्वरविशेषविधाने ऽपि तदङ्ग-मन्त्रेषु स्वरविशेषानुष्ठानमेव विधेः फलं तत् पक्षे प्राप्य-त इति नियमविधिरेवाश्रयितुं युक्तः । अनेनैव न्यायेन पूर्वोदाहृतविध्योरपि नियमपरिसंख्यात्वमुपपादनीयम् ननु गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्य-धिकरणे भाष्यकारेण याजुर्वैदिकस्याधानस्य सामवेदे वा-रवन्तीयमङ्गं विहितं तत्र वारवन्तीयस्य किं स्वविधिनिब-न्धनं सामवैदिकमुच्चैस्त्वं कार्यमुत प्रधानविधिनिबन्धनं याजुर्वैदिकमुपांशुत्वमिति सन्देहे प्रधानविधिनिबन्धनस्य स्वरस्य प्रधानकवाक्यतापेक्षित्वेन विलम्बितत्वात्तदनपेक्ष-तया शीघ्रं प्रतीयमानमुच्चैस्त्वं कार्यमिति प्राप्य वा-द्धान्तितम् विलम्बितप्रतीतिकमप्युपांशुत्वं प्रधानधर्मत्वा-द्बलीयः प्रधाने साक्षान्निवेशमलभमानतयाङ्गावतीर्णम-पि हि तत्प्रधानस्यैव धर्मः अतो ऽङ्गधर्मं उच्चैस्त्वं बाधित्वा प्रधानधर्म उपांशुत्वं कार्यमन्यथा प्रधानवैगुण्यापत्तेरि-ति । एवं च प्रधानकर्मोद्देशेन स्वरविशेषविधानानां न केवलं तदङ्गमन्त्रेष्वनियतस्वरप्राप्तिमत्सु प्रधानस्वरनि-यममात्रं फलं किं तु नियतस्वविधिनिबन्धनस्वरप्राप्ति-

मस्तु वारवन्तीयादिषु तद्यावर्त्तनेनाप्राप्तप्रधानस्वरप्राप्त्यामपि फलम् । अतश्चापूर्वविधित्वं युक्तमिति चेत् । अस्तु नामैवं तथापि अनियतस्वरप्राप्तिमन्मन्त्रांशे नियमविधित्वमपि वक्तव्यं विनिगमनाविरहादित्यतिव्याप्तिरनिवार्यैव । न ह्यवहनने नियमविधिरेव न परिसंख्येत्यत्रावहननियमस्य विदलनादिनिवृत्तिं प्रत्युपजीव्यत्वमिव रशनादानमन्त्रविधिः परिसंख्यैव न नियमविधिरित्यत्र गर्दभरशनानिवृत्तेरनन्यलभ्यत्वमिव चेह विधिरेव न नियम इत्यत्र किं चिद्विनिगमकमस्ति इह तयोरुपजीव्योपजीवकभावाभावात् द्वयोरप्यनन्यलभ्यत्वाच्च । न चैकस्यैव विषयभेदेन विधिनियमरूपत्वे कश्चिद्दोषः विधिवैरूप्याभावेन पूर्वश्लोकोदाहृतसार्वकाम्यादिवाक्यानां विध्यनुवादरूपत्ववदेतेषां विधिनियमरूपत्वस्याप्युपपत्तेः । अत एव प्रागाश्रयविषयभेदेन विधिनियमपरिसंख्यानां संकरो दर्शितः ॥ स्यादेतन्माभूत्सर्वेषूद्देश्येष्वनुवृत्तिरूपा वा सर्वात्मना क्वचिदप्युद्देश्ये ऽनुवृत्तिरूपा वा सर्वोद्देश्यानुवृत्तिरात्यन्तिकत्वं किं तु त्रैकालिकत्वं त्रिकालायामप्राप्तौ विधिरिति प्रसिद्धेरिति चेदेवं सति अपवादापवादविधिर्न स्यात् । तस्य प्राप्तापोदितपुनः प्राप्त्यर्थत्वात् । तथा हि कुलालचरोः अपवां श्रूयते हुते अप्रयतीति । नेदमपूर्वमप्रवां विधीयते किं तु दार्शपूर्णमासिकअप्रवां विकृतिरूपप्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानं प्रतिप्रसूयते अतः प्राकृताः अपवाधर्माः कर्त्तव्या इति स्थापितं दशमे । ननु तत्र प्रतिप्रसवरूपस्य अपवाविधेरपूर्वविधित्वं नास्तीत्यङ्गीकृतं टुप्टीकायां तत्र ह्युक्तं त-

स्यात्प्रकारान्तरं नैतदपूर्वविधिदोषतः प्राप्तिप्रसवमात्रं तु लाघवाद्विहितं वरमिति । सत्यमुक्तं तत्र अपवादान्तरं न विधेयमत्यन्तमबुद्धिस्थस्य विधौ तस्य बुद्ध्यारोहणाकल्पनागौरवात् । किं तु चोदकानीततया स्वत एव बुद्ध्यारूढमर्थाभावान्निवर्त्तमानं प्राकृतमेव अपवादं विधेयमित्यत्र तात्पर्यं न तु न प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिरित्यत्र तात्पर्यं तदभावे अपवादस्यापोदितस्य प्राप्त्यसम्भवेन तस्यापूर्वविध्यन्तर्भावौचित्यात् । अन्यथा नियमपरिसंख्यान्तर्भूतस्य विध्यन्तरत्वापत्त्या विधित्रैविध्यभङ्गप्रसङ्गात् । एवं पूषा प्रपिष्टभाग इति पौष्णाचरौ चोदकतः प्राप्तस्य प्राकृतस्य पेषणस्य प्रयोजनाभावान्निवर्त्तमानस्य विधिरपि प्रतिप्रसवविधिः । एतादृशाप्राप्तस्यापवादे प्रसक्ते तदपवादार्था विधयः एतेषु प्राक्प्राप्तिसत्त्वात् त्रैकालिकाप्राप्तिर्नास्तीत्यव्याप्तिः । केचित्पुनः प्रसक्तप्राप्तिकस्य प्रागेवापवादे प्रसक्ते सन्ति विधयः अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति अपबर्हिषोऽनुयाजान्यजतीत्यादयः । तथा हि अवभृथस्तावद्दृढमेधीयवदपूर्वः तत्राप्सु मन्तावाज्यभागौ यजतीत्याज्यभागपुनःश्रवणेनावभृथप्रयोगविधेः क्लृप्तोपकारप्राकृताज्यभागैराकाङ्क्षितया चोदकस्याकल्पनीयत्वात् । न च तदप्सुशब्दोपेतस्याप्सु मे सोमो ऽब्रवीदित्यादियाज्यानुवाक्यामन्त्रद्वयस्य विधानार्थम् । लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रप्राप्त्या तदनुवादेन तस्याज्यभागविधिपरत्वात् । एवं चाज्यभागविधिना चोदककल्पनाप्रतिबन्धेन ततः प्रसक्तायां प्रयाजादिप्राप्तौ निवारितायां बर्हिर्व्यतिरिक्तप्रयाजादिप्राप्त्यर्थमपबर्हि-

ष इति श्रवणम् । एतादृशेषु नियमविध्यभावे ऽवहननं विदलनादीनामाक्षेपादिवापूर्वतापराध्यभागादिविध्यभावे प्रयाजादीनां चोदकात्प्राप्तिर्भवेदिति भविष्यत्प्राप्तिसत्त्वेन नैकालिकाप्राप्त्यभावादव्याप्तिः । एवमथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीत्यादिविधिष्वव्याप्तिः दर्शितं हि नवमश्लोकावतारिकायामथातो ऽग्निमित्यादिविधेरर्थवादापवादत्वम् । तस्मात्नैकालिकत्वमात्यन्तिकत्वमित्यपि न युक्तमिति भावः । ननु तद्व्यापाक्षिकत्वमात्यन्तिकत्वमस्तु युज्यते च नियमविधिव्यावृत्त्यर्थस्य तस्य तथा निर्वचनम् । नियमः पाक्षिके सतीति नियमविधिलक्षणादित्याशङ्क्याह ।

युज्येतापाक्षिकत्वं तदिति यदि निरुच्येत तत्पाक्षिकत्वं प्राप्त्या किर्मीरितत्वम् कथिततदधिकाव्याप्तिदुष्टं न युक्तम् । त्यक्तावच्छेदभेदं तदिति तु नियमातिप्रसक्त्या निरास्यं तत्रोपायान्तरं तन्निरह इति तयोर्व्यत्ययच्छेदभेदः ॥ १४ ॥

युज्येत तथा निर्वचनं यदि तत्प्रतियोगिपाक्षिकत्वं निरुच्येत । प्राप्तिशबलत्वं पाक्षिकत्वमिति न युक्तं पूर्व-